

Ajalooline Ajakiri

Nr. 3

KOLMAS AASTAKÄIK

1924

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman
R. Kleis

A. R. Cederberg
H. Moora

H. Sepp

H. Ottenson

S i s u :

Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul. *H. Moora.*

Versailles'i rahu aastal 1919 uuemate avalduste põhjal. *P. Treiberg.*

Hildebrand Veckinchusen'i ärikirjad. *O. Greiffenhagen.*

Mõningaid märkusi Eesti Biograafilise Leksikoni tekkimise loost ja kavatsetavast iseloomust. *R. Kleis.*

Varia.

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

EP 5717

Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul¹⁾.

Meie rahva usund enne kristianiseerimist seisis kõige pealt oma surnud esivanemate hingede austamises, õigemini nende teenimises, nende eest hoolitsemises. Siirdudes surmaga teise, nägemattuse maailma sai inimene, või ütleme tema hing üliloomulikud võimed võrreldes elavate inimestega: ta võis saata elavaile kõiksugu õnnetusi, aga ka õnne, head karja-, vilja-, kala- jne. õnne. Surmaga ei katkend inimese sidemed oma sugulastega: ta jäi endiselt neile lähemale kui teistele, võõrastele, nagu ta eladeski oli seda olnud. Seepärast aitas ta kõige pealt oma järelejäänud omakseid, nagu ta teiselt poolt nende vaenlasile oli vaenuline. See-eest pidid aga need elavad omaksed oma surnute eest hoolitsema. Kuna inimese „elu“ peale surma kujuteldi täiesti samasugusena nagu see oli olnud enne surma, olid ka surnute tarbed samasugused; nad sõid ja jõid endiselt, nad käisid endiselt riides ja kandsid endiseid ehteid, jah nad võitlesid nagu eladeski ja tarvitasid samu relvi jne. Sellepärast anti surnule kalme selle teise maailma jaoks kaasa riided ja ehted, relvad ja tööriistad, toitu ja toidunõusid. Teatud päevil peale surma peeti surnuid meeles, käidi nende kalmil, viidi neile toitu jne. Seda kõike seks, et surnud omaksed ei pahandaks, et nad oleksid heatahtlikud elavaile ja viimaste heaks käekäiguks omast kohast kaasa aitaksid. Jäeti surnud hooletusse, võisid nad ellujäänuile õnnetusi saata. Aga mitte ainult oma otsekoheseid surnud omakseid ei teenit. Hingesid või haldjaid nähti igalpool looduses: jõgedes, allikais, puis, metsis, kivides jne. Vahest olid need vete, metsa jne. õnnetul või muidu teadmata kombel surnute hinged²⁾. Ka nende eest pidi hoolitsetama, neile teatud ajal ohvreid toodama, et nende heatahtlikkust võita, sest needki võisid anda õnne või õnnetust. Seega oli meie

1) Kokkuvõtte ettekandest Akad. Ajaloo-Seltsis. Autori kirjaväis.

2) Vaata K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, Helsingi 1914 lhk. 67, 68.

esivanemaid palju haldjaid, kui tohib öelda palju jumalusi, igalpool looduses esinesid nad. Kui oli eriti Skandinaavia mõjul mingi ülema, tähtsama ja üldisema jumaluse Thor-Taara mõiste kujunemas¹⁾, oli see alles algusel ega olnud vist veel täit selgust saand. See haldjate või jumaluste hulk oli tähtis ses suhtes, et see tegi usundi teatud mõttes sallivaks ja vastuvõtlikuks: puututi kokku mõne teise rahva ja usundiga, õpiti tundma mõnd jumalust, mida senni ei tuntud, siis võidi seda kergesti oma endiste jumaluste kõrvale vastu võtta, ilma, et see oleks sünnitand suuri raskusi: hakati teenima endiste kõrval veel uut jumalust, endiste haldjate vastu jäi seejuures loomulikult suhe endiseks.

Nagu öeldust juba selgub oli sel usundil kõige pealt praktiline iseloom. Ei austet haldjaid eestkätt mõne puhtusulise tarbe või tungi rahuldamiseks, vaid praktilise otstarbega, seepärast, et see oli tegelikult kasulik, et saada rohket viljasaaki, karja õnne jne. ja teiselt poolt ära hoida õnnetusi, haigusi, mis johtusid lepitamata või pahadest haldjatest. Kõik haldjad, jumalused olid nagu elavad inimesedki, kord head, kord halvad, vahel heatahtlikud, vahel jälle pahased ja vaenulised selle järgi kas neid meeles peeti, nende eest tarviliselt hoolt kanti või mitte. Mingit absoluutselt head jumalust, mingit põhimõttelist vahet absoluutse hea ja kurja vahel; nagu ristiusus, ei tuntud²⁾ — see nägematu jumaluste riik oli asustet igapidi samasuguste heade ja halbade tunnete ja tungidega olevustega nagu nähtavgi maailm oma inimestega. Selleski tuleb tolleaegse rahva usundi tegelik iseloom nähtavale. Seepärast oli tolleaegsele eestlasele arusaamatu ka patu mõiste, nagu ristiusk seda tundis.

Nii paar iseloomustavat joont meie esivanemate usundist. Seejuurde tuleks tähendada, et kõigist üksikasjalisist, rahvuslikest lahkuminekuist hoolimata, võime vist pidada samal kultuurilisel järjel olevate eestlaste, liivlaste ja lätlaste usundi peajoontes samasuguseks.

Kõiki neid üldtuntud asju oli tarvis siin meelde tuletada seks, et kui nüüd otsekohe küsimuse juurde asume, kuidas omal ajal eestlased ja nende naabrid ristiusule vastu tulid, siis juba ette, puht teoreetiliselt võib öelda, et nende vahekorra uue usundiga määrasid need mõisted ja vaated, mis nende hulgas senni olid maksvad. Sest kui niisuguse omalt tasapinnalt nii palju meie rahvaste usundist lahkumineva uue õpiga, millega meie maade

1) K. Krohn, op. cit., lhk. 300.

2) Krohn, op. cit., lhk. 300.

rahvail senni suuremaviisiline tutvumine ei olnud võimalik¹⁾, tuldi korraga suurte hulkade, tervete rahvaste juurde, siis ei olnud võimalik, et viimased oleksid selle õpi võind omandada otsekohe sisuliselt. Mõnel üksikul inimesel oli see küll võimalik, aga terved rahvad ei võind korraga loobuda omist senniseist tõekspidamisist, vaid tahes või tahtmata andsid uuelegi õpile, mille tutvustamiseks esialgu pealegi nii vähe aega ja võimalusi oli, oma harjund tähenduse, osalt sisugi. Seda teoreetilist arvamist ei tõenda meile mitte ainult hilisemad teated keskaja lõpult, kus seisukord hoolimata kahe-kolme aastasaja tööst, ei ole teissugune²⁾, vaid ka kaasaegsed, Läti Hendriku teated.

Kristlik missioon, millest meie teated juba üksikasjalised, algab kõigepealt liivlaste juures. Rahvas ei ole sellele vaenuline, on koguni vastutulelik. Kuid siin näeme otsekohe, et rahva vahekorra sellega määravad praktilised põhjused, otsekohene kasu, ega mingi sisuline õpist arusaamine, selle hindamine, omast usundist paremaks pidamine. Peale leedulaste röövretke lasevad endid mitmed Üksküla liivlased ristida, et Meinhard neile ehitaks kantsi³⁾. Samuti paluvad Holmi liivlased endile lossi ehitada ja lubavad endid selle eest lasta ristida (Läti Hendrik ütleb pilkavalt: „olgu mis nõuga tahes“⁴⁾). Aga nii pea kui kindlustused valmis, ei mõtlegi nad endid ristida lasta, vaid isegi juba ristitud pesevad ristimise maha, sellega tõendades, et vähemalt liivlaste suurtele hulkadele ristiõpil ei olnud mingit sisemist külgetõmbavust.

Peale sõjalise kaitse korraldamise, oli kultuuriliselt kaugel ees olevast Lääne-Euroopast tulnud preestrist ka muidu igapidi kasu: nad arstisid haigeid⁵⁾, õpetasid vahest paremat põlluharimisviisi ja andsid arvatavasti muudki nõu. See kõik kokku oli kõige mõjuvaks põhjuseks, miks liivlased missioonile olid vastutulelikud. Muidugi ei taheta siin väita, et liivlased täiesti teadlikult ekspluatsirisid „rumalaid“ preestreid, et nad ei arvand nende õpi taga olevat mingit üleloomulikku, jumalikku võimu, vaid kahtlemata nägid nad preestreis mingi võõra jumaluse võimu kandjaid, teatud

1) Kuigi senni oli tehtud kristianiseerimiskatseid, iseäranis ka venelaste poolt, olid need siiski nii pealiskaudsed, et neid ei maksa arvestada.

2) Vaata näit. L. Arbusow, Einführung der Reformation in Liv- Est- und Kurland. Leipzig 1921. lhk. 52, 53 jne.

3) Läti H. kroon. I: 6.

4) Läti H. kroon. I: 7.

5) Läti H. kroon. I: 10.

viisil „nõide“¹⁾). Aga põhjused, miks nad ühel või teisel juhtumisel seda võõrast jumalust lubasid teenima hakata, ei olnud uue usundi sisus, vaid selles välises kasus, mis selle vähemalt näilise omaksvõtmise läbi saadi. Seejuurde tähendetagu, et ristimisest ja uude usku pöördumisest alguses ei saadud aru kui vana esiisade usundi täielist mahajätmisest uue kasuks, vaid siin võeti arvatavasti oma teada ainult endiste jumaluste kõrvale uus, senni tundmatu jumalus, mida nüüd teiste kõrval ka teeniti, kuna selle preestrite kaudu avalduvat jõudu oli saadud näha ja tunda. See oletus näib olevat loomulik, kui mõelda uue jumala teenimist inimeste seisukohalt, kes senni olid harjund igalpool looduses nägema hulga jumalusi — neile oli võimatu neid korraga olematuiks mõelda ja nende asemele kujutella üht ainust jumalat. Selt seisukohalt on ka arusaadav kuidas rahva seas ristiusk ja esiisade usund elas aastasadu kõrvuti ja segamini.

Mingi uue jumaluse võtmiseks endiste kõrvale ei olnud liivlaste kui ka teiste siinsete rahvaste oma usundi politeistliku laadi juures, nagu eelpool mainiti, suuremaid raskusi. Ja nii näemegi, et liivlased suhtuvad alguses kristliku missiooni — tol ajal alles rahuliku missiooni — vastu sallivalt, tulevad mitmel korral isegi vastu ja lasevad endid ristida, olgugi ainult praktilistel motiividel, nagu nad üldse olid harjund usundit võtma praktiliselt. Siis aga sünnib sama rahuliku missiooni kestel, veel kauemat aega enne sunnissiooni algust rahva vahekorras missionääridega pööre, rahvas muutub pealt näha iseendast nende vastu vaenuliseks: nii mõtlevad nad Meinhardi ära ajada, koguni surmata²⁾, samuti Bertoldi, kuigi see tulnud kinkidega rahuliku preestrina³⁾). Selle põhjuseks on vist osalt küll Meinhardi ähvardus, tuua väge maale. Sest hoolimata sellest, et mõni liivlane vahest oli tõesti ristiusele võidet, oli preestrite jutlus üldiselt jäänd arusaamatuks, nagu oli arusaamatu kristlik missioonitöö üldse. Sest mõte, et teistele mindi oma usku pakkuma, oli iseenesest täiesti võõras rahvale, kes arvas, et neid jutlustajaid ainult vaesus ja nälg on nende maale ajand. Pettund Meinhard oli siis hakand mõtlema tol ajal väga populaarse sunnissiooni peale

1) Nii arvab rahvas Eestis, Theodorich soovat päikese ära, kui sel ajal juhtub päikesevarjutus. Läti H. kroon. I: 10. Samuti ei pidand preestrid omakorda siinsete rahvaste jumalaid olematuiks, nägid neis ainult pahu vaime, kuid siiski arvasid neid üliloomulikeks olendeiks. Vrdl. näit. Läti H. kroon. X: 14.

2) Läti H. kroon. I: 11.

3) Läti H. kroon. II: 2.

ristisõjaväe maalekutsumise abil¹⁾. See võis ärritada rahvast, kuid liig suurt tähtsust sel esialgu vist ei võind olla: ta ei saand omal eluajal ähvardusist kaugemale ja ei võind ju Meinhard ainult ähvardustega oma tööd jätkata. Samuti püüab Bertold kõike teha, et meelitustega rahvast võita ja ometi mõteldakse teda surmata. Sel vaenul olid nähtavasti muudki põhjused ja meil on osutusi selleks, et need põhjused olid kõigepealt nimelt usulist laadi. Näib, et liivlaste hulgas oli ristioõpetuse vastu tekkind usuline reaktsioon. Läti Hendriku kroonikast kuuleme, et liivlased kardavad uuest usundist endale õnnetusi, uputust ja haigusi ja saadavad m. s. puukuju, mille arvavad saksilaste jumalaks, Väina veega minema, küsides endi omilt jumalailt nõu²⁾. Samuti usuline põhjus näib olevat kahe ristit liivlase surmamisel Ogeri jõe ääres³⁾.

Et tekkind vastolu oli kõigepealt ka just usulist laadi, on arvata seepärast, et see algas juba enne sunnimissiooni ja on isegi põhjuseks, miks Bertold sunnimissiooni teele asub. Peale usulise põhjuse ja, nagu juba mainiti, vahest osalt ähvarduste ristiväge tuua — Meinhardi ajal — ei leia meie teisi mõjuvaid põhjusi, miks liivlased muutusid vaenulisiks neile igapidi kasutoovate preestrite vastu. Sest maksude suhtes — mis veel võiks tulla küsimusse — olid esialgu preestrid kindlasti tagasihoidlikud. Nad elatasid endid vist suurelt osalt ise⁴⁾, vist said ka toetust kodumaalt ja kuigi nad oleksid väikseid makse võtnud, siis ei olnud sarnaste maksude või õigemini ohvriandide toomine liivlasile nagu teisilegi soomesugu rahvaile vist mitte tundmatu asi⁵⁾, nendega arvati endile heatahtlikuks tehtavat kristlaste jumalat.

Seega iseloomustab teist järku liivlaste vahekorras missiooniga järjest kasvav vastolu. Kuidas usuline opositsioon tekkis, seda pole mitte raske arvata. Vist asusid vastasrinda kõige pealt rahvatargad kes arvasid uue jumala teenimise mitte meeldivat esisade jumalaile. Selle loomuliku vastolu tegi aga iseäranis teravaks asjaolu, et ristiusk ei sallind oma jumala kõrval teisi, vaid nõudis järsult mitte ainult oma jumala ülimaldaks tunnustamist, vaid koguni

1) Läti H. kroon. I: 11.

2) Läti H. kroon. II: 8.

3) Läti H. kroon. X: 5.

4) Läti H. kroon. I: 10 on kõne Theoderichi omist põldudest.

5) Vaata Väinö Voionmaa, Suomal. keskiajan tutkimuksia, Porvoo, 1912, lhk. 46.

esiisade usundi kõrvaleheitmist, selle mälestustegi hävitamist¹⁾. Meie vist ei eksi, kui just selles kogu rahva arusaamisele võõras ristiusu monoteismis näeme asjaolu, mis tegi vastolu uue usundi vastu eriti teravaks. Kuna uus usund peale tungides ähvardas vana hävitada, tekkis loomulikult rahvas kartus, et selle vastuvõtmisel vanad jumalused hakkavad kätte tasuma, saatma haigusi ja uputust, nagu ütleb kroonika. Seda rahva kartust ei jätnud targad ja muud esiisade usu kaitsjad muidugi mitte kasutamata. Ja nii saame aru, miks tõuseb vaen preestrite, m. s. iga hinna eest meeldida püüdva Bertoldi vastu, miks saksilaste „jumala“ leidmisel küsitakse nõu omilt jumalusilt, miks see ära saadetakse, miks kaks ristit liivlast surmatakse, s. o. ohverdetakse pahandet jumalusile. See usuline opositsioon on viimati nii tugev, et kui Bertold tuleb oma väega maale ja ette paneb ristimist vastu võtta, liivlased hoolimata ähvardavast sõjast vastavad eitavalt²⁾.

Nii läks rahulik kristianiseerimistöö liivlaste juures vahest peale mõne erandi nurja. Kuigi seda alguses vähemalt salliti, muutus vahekord selle vastu hiljemini vaenuliseks. Aga nurjamineku põhjus ei seisnud muidugi mitte ainult eelpool mainit vastuoolus, vaid selles, et kristlik õpetus oma armastuse, lunastuse, õndsuse, absoluutse hea ja kurja mõistetega oli liivlaste rahvahulkade sennise praktilise usundi käsitustest nii palju lahkuminev ja kõrgem, et sellest aru ei saadud, et selle järgi tollaegse rahva arenemisastme juures ei tundud laiemalt tarvet. Vastutulek oleks muidugi olnud teine, kui rahvas oleks olnud kõrgemale arenend, kui sel või mõnel muul põhjusel vana usund enam poleks pakkund rahuldust, kui see oleks juba nii ütelda olnud lagunemas. Seda me aga ei näe liivlaste juures, vaid rahva usund paistab siin veel olevat täies jõus. Sama ja vist veel suurema õigusega võime öelda eestlastest, kuigi meie teated neist vähe-seist rahuliku missioonitöö katseist, mis nende juures tehti, on enam kui puudulikud. Siiski nii palju kui neid teateid olemas, näitavad nad, et eestlaste juures algusest peale vist mingit vastutulelikkust saksa preestreile polnud, vaid et neid otsekohe vaenusteti. Vist hinnati siin kristlikku õpetust ja preestreid veel vähem kui liivlaste juures³⁾. Seevastu teame lätlasist, et nad ise palusid sakslasi neid ristida⁴⁾, sest nad lootsid ja said seeläbi abi oma naabrite, eestlaste

1) Läti H. kroonika XVI: 4.

2) Läti H. kroon. II: 4.

3) Vrdl. näit. Läti H. kroon. XIII: 5.

4) Läti H. kroon. XI: 7, XVIII: 3.

ja liivlaste vastu, kelt nad senni olid kannatand palju ülekohtu, nagu ütleb Läti Hendrik.

Seega oli iga rahva suhe kristianiseerimistöole teatud määrani erisugune, olenedes nähtavasti iga rahva tugevusest ja elujõust. Kõige vastutulelikumad, lätlased olid nähtavasti ka kõige nõrgemad, nagu ütleb meie kroonika¹⁾). Nende nõrkus olenes vist nende asukohast keset vaenlasi: neid piirasid nii mitmest küljest eestlased, liivlased, venelased ja osalt leedulasedki, kuna eestlastel ja liivlastel olid vaenlased enam ainult ühel pool. Ka lätlaste arv, keda kroonikas mainitakse lätlaste või letgallaste nime all, ei võind olla suur, sest nad elasid umbes $\frac{1}{4}$ -l pärsitise Liivimaa alal, viimase kagunurgas ja ainult vähe ida poole. Praeguse läti rahvaga ei tule neid segada, sest see on tekkind hiljemini veel mitmest muust hõimust, semgallasist, seloonidest jne., kes tol ajal elasid eraldi ega nähtavasti aidand või toetand omi põhjapoolseid hõimlasi. Pihkva venelased olid lätlased vähemalt Tolova maakonnas juba enne sakslasi alla heitnud ja välispidiselt ristindki²⁾). Seega olid lätlased üldiselt nähtavasti kõnesoleval ajal kaunis masendund ja mitmeti harjund endi üle tundma teisi isandaid. Vahest oli see väline masendus oma varju heitnud ka nende usulisse ellu, olid ju nad mitmel ja mitmel korral pidand nägema oma jumaluste nõrkust teiste, vaenlaste jumalate vastu. Seepärast on nende vabatahtlik kristlaste jumala vastuvõtmine (oma teada, nagu juba mainiti, küll ainult oma jumaluste lisaks) arusaadav.

Liivlased, olgugi ka osalt, Väina ääres, venelaste maksualused, olid Läti Hendriku teatel juba tugevamad, nende jõud ulatus vähemalt lätlastest üle³⁾). Asudes suure ja elava lääne-ida vahelise kaubatee ääres, olid nad aga ka võrdlemisi enam kui teised kõnesolevad rahvad senni kokku puutund kõiksugu võõraste mõjudega, mida m. s. tõendavad ka muinasleiud nende maalt. Seeläbi oli muidugi nende usundki võind seganeda enam kui teistel võõraste mõistetega. Seeläbi võis ka nende silmaring ja arusaamine olla mitmeti avaram ja vahest ei ole juhus, et meil on just liivlaste alalt teateid mõnest ristitust, kes vahest oli võind enam kui väliselt omandada ristiõpi⁴⁾). Aga siiski jäävad liivlased omas üldsuses ristiõpi vastu külmaks, nende usk iseendi ja oma jumaluste jõusse on veel tugev ega anna vabatahtlikult alla, vaid peab sõjalise jõuga selleks sunnitama.

1) Läti H. kroon. XII: 6. —

2) Läti H. kroon. XVIII: 3.

3) Läti H. kroon. XII: 6.

4) Läti H. kroon. X; 5.

Kõige ägedamad olid eestlased missioonile vastu hakkama vist küll kõige pealt oma välise tugevuse ja iseteadvuse tõttu. Eestlased olid senni olnud vabad, isegi Ugandi eestlased, keda venelased pidasid oma maksualuseiks, ei teadnud ise sellest midagi. „Makse“ võidi neilt saada ainult röövides ja nad tõid need kohe jälle tagasi, tehes omakord retki Venesse. Sama õigusega nagu venelased nende maad, oleksid nad võind pidada oma maksualuseks mõnd vene, näit. Pihkva ala. Eestlased olid kõigist oma vastaseist alati saand jagu ega olnud veel ühtki tõelist ja püsivamat ülemvõimu omal maal tunnud ning olid sellekohaselt iseteadvad ja uhked ¹⁾. Olgugi, et eestlasil oli olnud kaunis palju kokkupuutumisi naabritega eriti läänepool, ei olnud see siiski nende kultuuri avaldand nii suurt mõju nagu liivlaste juures. Muinasleiud tolt ajalt näitavad mitmeti eestlaste suuremat konservatiivsust võrreldes näit. liivlastega. See on väga loomulik, sest on õieti öeldud, et mida tugevam on teatud rahvas, seda konservatiivsem on ta. See on muidugi maksev ka vaimlise kultuuri ja usundi alal. Eestlased olid enam kui naaberrahvad kindlad omas isaisade usus ja kui rahulik missioon oli äpardund liivlaste juures, võis sel seda vähem olla pinda eestlaste seas.

Rahulikul missioonil ei olnud pinda Läänemeremail. Veel vähem arusaadav oli iseendast muidugi sunnimissioon, mis piiskop Albertiga siin järjekindlasti algab. Nüüd ühines kristianiseeritava rahva ettekujutuses uus usund tahes või tahtmata kõige selle vägivallaga, tapmistega ja röövimistega, millega see toodi. Sest rahvas, kellele nagu juba mainiti, kristlik missioonimõte, oma usundiga teiste õndsakstegemine, ei võind iseendast kuidagi olla arusaadav, pidi uue usundi pealesurumises nägema ainult üht orjastamise abinõu, pealegi kui ristimine ja ilmalik allaheitmine nüüd käisid käsikäes. Õieti ei või ristiusu seisukohalt selle hullemat pea-peale-pöörmist mõelda, kui mis nüüd sündis siin. Ristiusk, mis oli armastuse usund, sai rahva silmis hirmsaks nuhtluseks; Kristus, kes pidi olema armastuse jumalaks, sai nüüd rahva ettekujutuses julmaks, kurjaks hävitajaks, hirmutiseks ja rahvapiitsaks, missugust enne veel ei tuntud. Nii ei tea Järvamaa naised nende juurde röövima tulnud saarlastele hirmsamat karistust soovida, kui et neid „lööks kristlaste jumal“! Ja see arvamine jäi rahvasse kahtlemata veel kauaks ajaks, sest kõigi järgnevate põlvete mälestuses pidid vabaduse kaotus ja kõik sellega kaasas olnud koledused ikka jääma ühendusse ristiusu maaletoomisega. Sest õiget ettekujutust saada kristliku usundi mõisteist oli nüüd sunni-

1) Läti H. kroon. XV : 3. —

missiooni ajal veel vähem võimalik kui varem, seks olid takistuseks sõjaolud ja kiirus, mil õpetamine ja ristimine sündis. Selle lisaks tuli veel Eestis saksa-daani vastolu ja tülid. Kumbki pool pidi jutlustama üht jumalat, üht ja sama usku, kuid nüüd vaenusteti vastamisi üksteise vaimulikke, ei tunnustet teise ristimist, poodi üksteise ristituid¹⁾. Nii võis rahva arvates uus usund olla ainult sissetungijale üheks abinõuks endid maksma panna, rahvast alla heita ega milgi tingimusel õnnistuseks, mida see olla tahtis. Seepärast ka kuigi ristivägi juba ähvardab hävitamise ja tapmisega, näit. ei keeldu ainult eestlased uut usku vastu võtmast, mida neile lepitustingimusena pakutakse, vaid koguni mõnitavad seda²⁾. Vabanedes välisest orjusest, heidetakse kõrvale ka ristiusk, ohverdetakse ja kutsutakse appi algavasse võitlusse omi isaisade jumalaid³⁾.

Usuline orjastus oli aga see, mis rahvale pidi olema iseäranis raske, mis oli tema arvates vist osalt kõige muude õnnetuste ja kannatuste põhjuseks. Sest olles sunnit teenima võõrast jumalat, pidid rahva arvates olema sellest pahandet omad jumalused ja haldjad ja viimased muidugi tasusid seda rahvale, suurendades õnnetust. Veel enam, rahva arvates ei võind võõra kombe järgi maetud surnudki saada rahu, vaid kiusasid kodukäijatena elusolijaid. Seepärast, kui rahval läheb korda 1223. a. vabaneda, puhastab ta omad majad kurjast võõrast jumalast, kes vanu häid haldjaid peletab, kaevab surnud välja, põletab ja matab nad uuesti vanade kommete järgi⁴⁾. Rahvas sattus tõsisesse hingelisse kitsikusse, kuna ta oma veendumuste ja harjumuste vastu pidi toimetama, seega ise õnnetusi välja kutsudes, kuna aga uus usund selle asemele midagi ei pakkund. See traagiline seisukord pidi tunduma igale kõnesolevale rahvale seda raskem, mida vabam ja iseteadvam see oli olnud enne allaheitmist. Lätlased olid võind tasuda oma verivaenlasile nüüd endist ülekohut — seega oli nende seisukord kõigest hoolimata osaltki rahuldav. Liivlased pidid seevastu valusasti tundma alandust ja kaksikolu, millesse nad olid usuliselt langend. Kõige raskem aga oli eestlaste seisukord. Igapidi tugevaimad ja iseteadvaimad kõigist kolmest rahvast, ei annud nad ka enne alla ega tahtnud uuest usust kuulda, kui nende jõud ja uhkus vereojadesse oli uppund.

1) Läti H. kroon. XXIV: 1.

2) Läti H. kroon. XV: 1.

3) Läti H. kroon. XVI: 4.

4) Läti H. kroon. XXVI: 8.

Tekib vahest küsimus, kas meie seisukorda liig tumedalt ei näe, kas siiski kristlik kirik üheski suhtes ei toond mingit valgustsiinseile paganaile. Siin ei taheta muidugi eitada, et mõne kristliku kombe, õigusemõiste jne sissetoomisega, jah mõnele üksikule ka teatud usulise rahulduse pakkumisega uus usund ei oleks mõjund. Kuid kõik see jäi mõneks üksikuks juhtumuseks kõige selle üldise mitterahulduse ja hingelise kitsikuse kõrval, mida see kogu rahvas tekitas. Katoliku preester, kes meile kristianiseerimise käiku siin maal kirjeldab, kes ei võiks maha vaikida ristiusu toodud õnnistusi, ei ole vähemalt mingisuguseid andmeid meile jätnud selle kohta, et rahvale kirik oleks suutnud laialisemalt pakkuda mingit sisemist rahuldust. Ilmalikuks muutund paavstikirik oli algupärasest kristlikust vaimsusest eemale kaldund, oli oma tolleaegse tegu-pühadusega iseenesest vahest küll võrdlemisi lähemal usundit ainult aineliselt ja tegelikult mõistvale paganusele, kui seda on meieaegne kristlik kirik, oli aga oma usundilistelt käsitustelt siiski küllalt kauge siinseile pärismaarahvale. Tolleaegne kirik ei pidand tarviliseks rahvast õpetada, et teda kristliku usundi mõistmisele üles aidata, vaid arvas rahva õndsakategemiseks küllaldaseks välist ristimist. Seetõttu sai rahvas tolleaegseis oludes uue usundi sisust täiesti perversi ettekujutuse või ei saand parimal juhusel mingit käsitust ja see jäi talle kaugeks ja võõraks nagu kristlik kirik oma rahva elu ja hinge mittetundvate, tihti ka keelt mitteoskavate hingekarjastega selleks meil on osalt jäänd läbi aastasade veel kunni viimase ajanigi.

H. Moora.

Versailles'i rahu a. 1919 uuemate avalduste põhjal.

I.

Pariisi rahukongress a. 1919, mis lõppes Versailles'i rahuga 28. juunil samal aastal, seisab kõige uuema aja tähtsama välispoliitilise suursündmusena vääriliselt eelmiste suurte rahvusvaheliste kokkulepete, Wiener ja Berliini kongressi kõrval. Ta erineb oma koosseisult, arutusel olnud probleemide ulatuselt ja mitmekesisusel, nende lahendamisel tarvitatud meetodidelt kui ka nende ilmavaateliste lahkuminekute suuruselt ja tähtsuselt, mis siin üksteisega teravalt kokku põrkasid, eelmistest suursündmustest sama võrra, kui

tema eel käinud nelja-aastane ilmasõda oma kolossaalsete jõupingutuste suhtes võrdlematult ületab kõik ennemini aset leidnud riikidevahelised sõjalised kokkupõrked. Pariisi rahukongressil tehti esimene suurejooneline katse imperialistliku ilmapoliitika probleemide otsustamist asetada õiguse ja õigluse alustele, riisuda seni välispoliitikas domineerinud jõu, võimu ja huvide poliitikalt tema ainuvalitseva seisukoha. Kuigi see katse täiel määral äpardus, kuigi osutus võimatuks vanu jõude ja traditsioone ühe hoobiga välja lüüa senistest positsioonidest, säilitab Pariisi kongress siiski nüüdisaja ilmaprobleemide lahendamise ajaloos erakordselt väljapaistva koha, kajastades riikide võimupüüdeid ja ahnitsemisinstinkte, rahvaste rahuigatsusi ja vennaliku kooperasiiooni ideaale ühte sõlmpunkti koondunult, ühte fookusse kogutult, esitades sellega huvitava läbilõike nüüdisaja tsivilisatsiooni pahede ja hüvede, madalate egotsentriliste ihade ja kõrgete ideaalsete püüete kohta. Ei ole kunagi olnud õpetlikumat pankrotti, kui see, mis Wilsoni püüetele Pariisis osaks sai, väidab õigusega Pariisi kongressi kõige parem tundja ja kirjeldaja Ray Stannard Baker¹⁾.

Kui see kongress seni ajaloouurijate poolt võrdlemisi vähe tähelepanu leidnud, siis ei ole selles süüdi mitte ainult sündmuse lähedus, mis ei näi võimaldavat teaduslikuks vaatlemiseks vajalist perspektiivi, ega ka uurijale ükskõiksus selle tähtsa ja huvitava küsimuse vastu, vaid eestkätt vastava dokumentaalse allikamaterjali kättesaamatus. Kongressi läbirääkimised peeti kõige suuremas saladuses; n. n. „suure nelja“ (the Big Four — Wilson, Lloyd George, Clémenceau, Orlando) nõukogu kui ka suurriikide välisministritest koostuva „väikse viie“ (the Little Five) ja kümne nõukogu protokollid, mis kõige tähtsamad läbirääkimised ja otsused sisaldavad, hoiti kõige viimase ajani seitsme luku taga. Selle tõttu pidid uurijad volens nolens opereerima juhuslikuma ja vähemväärtuslikuma materjaliga, alates kongressist osavõtjate tegelaste memuaaridega ja ülevaadetega (näit. Lansingi, Tardieu ja Keynes'i omad) ja lõpetades teel või teisel ajakirjandusse sattunud leadetega või tühiste, sagedasti aluseta või tõeolusid moonutavate kuulujuttudega, milliste tekkimiseks suures saladuses peetud läbirääkimised moodustasid õieti soodsa pinna. Neil asjaoludel kannatavad kõik seni ilmunud Pariisi kongressi kirjeldused pealiskaudsuse, verevaesuse ja tühikohtade all. Nad on eestkätt mingisugused kronoloogiliselt järjestatud materjalikogud ega vasta kaugeltki valjumaile ajaloo metodoloogia nõuetele. Niisugusena

1) R. S. Baker, Memoiren und Dokumente über den Vertrag zu Versailles, in autorisierter Übersetzung von Curt Thesing, I Band, lhk. 9.

esineb, näit. ka kõige suurem, üksikasjalisem ja sisurikkam Pariisi kongressi ülevaade, Temperley redaktsioonil väljaantud viieandeline koguteos „A History of the Peace Conference of Paris“, mis kartlikult ja ettevaatlikult püüab hoiduda kõigist hinnanguist, selle asemel aga ohtral käel pakub suuri väljavõtteid kättesaadavaist allikaist — riigimeeste kõnedest, asjatundjate komisjonide aruannetest, ettepanekutest jne.

Alles läinud aastal ilmunud Bakeri teos viib mainitud töödega võrrelduna Pariisi rahukongressi uurimise suure sammu edasi. Wilsoni isikuliku sõbrana võis Ameerika ajakirjandusbüroo juhataja Pariisi kongressil R. S. Baker Ühisriikide presidendi kutsel läbi vaadata kõik Wilsoni käes leiduvad materjalid kongressi kohta ja nende põhjal kokku seada hoopis usaldamisväärsema ülevaate kongressi käigust kui ükski eelmine selle aine käsitleja: selleks pakkusid eelpool mainitud nõukogude protokollid ja teised suure tähtsusega algdokumendid kõige kindlamat tuge. Bakeri kolmeandeline teos „Memuaarid ja dokumendid“, millest kaks esimest annet sisaldavad detailse ülevaate kongressi tegevusest, kuna kolmas esitab huvitava väljavaliku Wilsoni käes leiduvaist dokumentidest endist, on sellega esimene algallikail baseeruv Pariisi rahukongressi käsitus ja seisab eelmisist kongressi ajalugudest juba selle tõttu tunduvalt kõrgemal. Esitades palju uut ja väärtuslikku materjali, hindab Baker samal ajal kongressil kokkupõrganud poliitilisi püüdeid rahuliku objektiivsusega ja külmaverelise kainusega. Isiklikult täiel määral Wilsoni püüete pooldaja, ei esine Baker siiski Ühisriikide poliitika arvustusvõimetu ülistajana, vaid rõhutab ka selle puudusi ja nõrku külgi nii võrra, kui ta neist jaksab aru saada. Üldse ei tungi Baker kirjeldamisel ja kokkuvõtete tegemisel oma isikuga esiplaanile: ta eelistab kirjeldada vaielusi ja kokkupõrkeid otsekoheste allikate abil ja toob ka oma töö esimeses, kirjeldavas osas pikki väljavõtteid vastavate nõukogude protokollist, lastes fakte enda eest kõneleda. Alljärgnev ülevaade Pariisi rahukongressi üldise käigu ja mõne selle tähtsama tulipunkti kohta kasutabki eestkätt Bakeri materjale, arvestades samal ajal ka teiste uurijate vaateid ja käsitusi.

II.

Saksamaa kaotuse ilmasõjas otsustas muude asjaolude kõrval kõige pealt see, et Põhja-Ameerika Ühisriigid pika kõhklemise järgi vaekausile, mis seni otsustavate tulemusteta üles-alla kõikus, lõpuks heitsid oma suure moraalse autoriteedi ja kolossaalsed materjalsed

ressurssid. Ühes sellega omandasid Ühisriigid ilmapoliitikale niivõrra määrava mõju, millist keegi senni ei olnud võinud ette näha. Ilmasõja lõpul esinesid nad kõige tugevama ja autoriteetsema jõuüksusena ilmariikide peres. Terve ilma pilgud olid pöördunud noorele ookeanitagusele demokraatiale, kes sõjale järgneval rahukongressil tahtis riikide- ja rahvastevahelised suhted rajada hoopis uutele alustele. Temalt ootasid seni rõhutatud rahvad ja kannatavad rahvaklassid ilmasõja löödud haavade põhjalikku parandamist, terve ilma regeneratsiooni, — ühe sõnaga suurt lunastavat tegu.

Selleks ülesandeks ei olnud Ühisriigid siiski kuigi hästi ette valmistatud. Terve aastasaja olid nad peale enda tekkimist kinni hoidnud Monroe doktriinist, mis Ameerika ameeriklastele määras, kuid neid samal ajal hoiatas kaugemaisse ilmapoliitilistesse suhetesse segamast. Alles XIX aastasaja lõpul hakkasid noore, kasvava ja paisuva demokraatia „Flegeljahre“, millest Euroopas oldi harjutud rääkima ainult üleoleva pilkega¹⁾, lõpuks mööduma. Ühisriigid, kes Tocqueville'i sõnade järgi olid elanud õnnelikus isoleerituses, „libre et heureuse comme une petite nation“, muutusid majanduslikkude jõudude arenedes, suurkapitalismi kujunedes ja rahvaarvu kasvades tähtsaks kratopoliitiliseks üksuseks, jõudsid oma jõu äratundmisele ja astusid Hispaania sõjast 1898. a. alates otsustavalt ilmapoliitika teele. Tunnustades oma otsekoheseks missiooniks — manifest destiny — kõige pealt poliitilise ja majandusliku primaadi saavutamise tervel Ameerika kontinentidel kui ka Lääne-India ja Vaikse Ookeani mõjupiirkonnas, andusid Ühisriigid Euroopa suurriikide eeskujul jõhkrale ja hoolimatule imperialistlikule poliitikale, mille energilise nõudjana ja teostajana esines kõige pealt vabariiklaste erakond.

Kuid ilmasõja lahtipuhkemiseni ei saavutanud see panameerikaline imperialism kusagil Ühisriikide suurusele ja jõule vastavaid reaalseid tulemusi. Välispoliitilisel alal jäid Ühisriigid, kus imperialistlikkude püüete kõrval demokraatliku patsifismi hüüdsõnad laiades massides (osalt tänu naisõpetajaile, keda Ühisriikide koolides kuni 90% õpetajate üldarvust) leidsid tugeva kõlapinna, ikkagi algaja katsetaja seisukorda: nad ei omanud kindlakskujunenud diplomaatilisi traditsioone, kogenud elukutseliste diplomaatide kontingenti, ei tunnud soovitaval määral teiste suurriikide poliitilisi püüdeid ega näidanud mingit huvi üles Vana-Ilma rahvaste enesekeskistesse keerulistesse suhetesse süvenemiseks.

1) O. Hoetzsch, Die auswärtige Politik der Vereinigten Staaten, koguteoses Handbuch der Politik, II Band, lhk. 74.

Ühisriikide poliitilised traditsioonid, mis tugivad rahva enesemääramisõigusel, demokraatlikul ühetaolisusel ja kõigi kodanikkude üheväärilisusel, on oma õilse eetilise idealismiga tavalise Ühisriikides domineeriva ideoloogia seisukohalt midagi mõõtmatult kõrgemat ja ülevamat kui Euroopa riikide poliitika madalegoistlikud võtted. Ameerika ollagi kutsutud oma ajalooliselt pühitsetud terved ja õiged põhimõtted kogu maailmas võidule aitama. Selles seisvat Ühisriikide kõrge ajalooline missioon, mille teostumisel rahvaste koostöötamise alusel organiseeritud ilmarahu maksvusele pääseb, lõpulikult kõrvale tõrjudes Vana Euroopa julma võistluse ebaeelilised traditsioonid. Säärase ideoloogia seisukohalt vaadetakse Ühisriikides ükskõiksest teiste suurriikide mõttetule ja suunatule talitamisele. Isegi juhtivad Ühisriikide diplomaadid, kes juba oma ameti tõttu Euroopa poliitilisi olusid peaks paremini tundma, on Euroopa riiklikkude vahetkordade tundmise suhtes sageli üles näidanud kõige hämmastavamat ignorantsi.

Ühisriikide üleilmlise rahumissiooni idee leidis Woodrow Wilsonis oma parema kehastaja ja kandja. See puritaanlikust Shoti-liri perekonnast põlvenenud professor presidendi toolil oli oma kõikumatu usuga Ühisriikide demokraatlikkude põhimõtete jõusse, oma otsejoonelise, ainult ühes suunas liikuva intellektiga, oma puritaanliku ilmaparandaja tungiga ja isalt-pastorilt pärandatud kõrgelennulise paatosega otsekuuloodud selleks, et Ameerika põhimõtete levitamist oma presidendi võimu abil igapidi edendada ja soodustada. Wilsonis omandasid Ühisriikide „vanad head“ poliitilised põhimõtted, mis vabariiklaste võimutsemise aja reaalspoliitika keerises kippusid tuhmenema ja lahjenema, jälle jõurikka jutlustaja, kes neile uue elu suutis sisse puhuda ja oma aja mitmekesistunud ja keerulistunud nõuetele kohandada. Rahva suvereniteedi idee ei ole Wilsonile mitte iganenud, ajast ja arust läinud sõnakõlks, millega ainult suurte rahvuslikkude põhjade aegu kohane mälestusi vanast „isade“ ajast esile manada, vaid kõrge moraalne põhimõte, mis kõikjal ja alati, nii sise- kui ka välissuhete reguleerimisel peab esinema juhtiva ideena. „Suured eluga võitlevad tundmatud rahvamassid moodustavad kõigi sündmuste aluse: nad on see dünaamiline jõud, mis ühiskonna tasapinda sunnib tõstma“¹⁾. Nagu maakamarast elu võrsu, nagu juured õite kandjaks ja toitjaks on, aga mitte vastupidi, nagu puu maapinnast, kus ta juurdub, ülespoole kasvab, nii tuleb Wilsoni arvates ka ühiskondlikus

1) Wilsoni 1913. a. presidendi valimistel peetud kõnedekogu „Uus vabadus“ saksakeelne tõlge, lhk. 87.

ja poliitilises elus kõik energia ja elujõud laiadelt massidelt, kes ühiskonna kandjana ja ülalhoidjana on õigustatud valitsustelt nõudma kõige pealt oma nõuete rahuldamist, oma huvide arvessevõttu. Sellepärast peab valitsemine sündima avalikult, rahvaste nähes, toetusel ja osavõtmisel. Kuid kõrgemal kõigist huvidest, mis inimesi üksteisest lahutavad, seisab ülevama elulise printsiibina, inimesi üheks vennaspereks ühendava põhimõttena — õiguse idee: „huvid ei tee inimesi üksteise vennaks; nad ainult lahutavad neid üksteisest; on ainult üks ühine jõud, mis jaksab inimesi üksteisega ühendada: see on ühine andumine õigusele“¹⁾). Otse mingi usulise vaimustusega propageerib Wilson kõlavais üleskutsetes ja kõnedes Ameerika ülevat missiooni — kannatavale inimkonnale Ühisriikide ideede abil rahu ja õnne tagasi anda: „minu unistuseks on ikka olnud, et kord terve ilm Ameerika allikaist võiks ammutada uut noorust ja värskust, et Ameerika püsivalt tungla kõrgel hoiaks, mis inimkonnale õiguse, rahu ja vabaduse juurde teed valgustab“²⁾). Vankumata doktrinariis-miga, mis end ühestki vastuväitest kõigutada ei lase, usub Wilson, et rahvaste enesevalitsemise ja -määramise idee ühes ühetasandava õiguse põhimõttega reguleeritud ühiskonna ainuõige aluse moodustab ja Ühisriikide eeskujul varem või hiljem vastuvõttu leiab teiste rahvaste poolt, niipea kui need jõuavad Ühisriikidele omasele arenemistasapinnale. Selleks ettevalmistusi teha, et see võimalikult pea ja täies ulatuses sünniks, olla iga Ühisriikide riigimehe püha kohus. „Need on Ameerika põhimõtted, see on Ameerika poliitika. Meie ei või mingisugust teist poliitikat edustada. Kuid need on ka kõigi kaugele-nägevate meeste ja naiste, millisesse rahvasse nad ka ei kuuluks, iga valgustatud ühiskonna põhimõtted ja poliitilised eesmärgid. Need on inimkonna põhimõtted, nad peavad võitma“³⁾).

Ilmasõja lahtipuhkemine lõi soodsa pinna lootusteks, et säärased lennukad Ühisriikide ilmamissiooni unistused jõuavad peatsete teostumisvõimaluste piirkonda. Oma rahvastiku patsifistlikkude veenete mõjul jäid Ühisriigid küll esialgu truuks Euroopa asjusse mittevahel-segamise põhimõttele. Pidulikus üleskutses manitses Wilson oma kaasmaalasi jääma kindlasti erapooletuiks mitte ainult tegudes, vaid ka mõtetes, ega kartnud isegi „Lusitania“ hukkumisele järgnenud sõjaka ärevuse õhkkonnas propageerida täielist andumist rahuaate teeni-misele. „Ameerika peab näitama erilist eeskujut, rahu eeskujut, ja mitte

1) Baker, op. cit., I, lhk. VIII.

2) Wilsoni kõnest, peetud iseseisvuse väljakuulutamise pühal 4. juulil 1914.

3) Wilsoni üleskutsest senatile 22. jaan. 1917. Cf. Baker, op. cit., I, lhk. 22.

ainult sellepärast, et ta ei taha võidelda, vaid et rahu, aga mitte võitlus, on parandav ja ülendav element siin ilmas. On olemas uhkus, mis liig suur selleks, et võidelda“¹⁾). 1916. a. presidendi valimistel viivad demokraadid uuesti Wilsoni läbi, saavutades vabariiklaste üle võidu eestkätt hüüdsõna tõttu: he kept us out of war. Sama aasta detsembris teeb Wilson sõdivaile pooltele ettepaneku rahuläbirääkimisi alustada, ja veel 22. jaanuaril 1917, mõni kuu enne Ühisriikide sõtta astumist, arendab ta senatis peetud kõnes ideed „ilma võiduta rahu“ tarvilisusest. Ühe või teise poole võit tooks Wilsoni arvates võidetule raske ja häbistava rahu: „See jätab järgi okka, vihavaenu, kibedad mälestused, millistel rahutingimused asuksid mitte nagu kaljul, vaid nagu lendaval liival“²⁾).

Kuid mida kauemini kestis ilmasõda, mida suuremaid ponnistusi tegid rahvad võidu saavutamiseks ja mida tihedamaks muutusid Ühisriikide majanduslikud sidemed ühe sõdiva poole, nimelt entente'iga, seda raskemaks osutus Ühisriikidele jääda lõpuni erapooletuks. Ameerika oli rahahädas rabelevale entente'ile ohrtrasti laenu annud, eriti määratu suurel arvul sõjavarustuse näol. Inglise ja Prantsusmaa sõjaline kaotus oleks laenatud miljardite tagasisaamise õieti küsitavaks teinud, ja selle tõttu ei võinud New Yorki ja teiste idapoolsete suurlinnade kapitalimagnaadid milgi tingimusel lubada Saksamaa täielist võitu liitriikide üle³⁾). Juba ammu nõudsid Ida-Ameerika inglisesõbralised äriühingud⁴⁾ põlvenemiselt, keelelt ja kultuurilt lähedalseisva Inglise demokraatia tõhtsamat toetamist ja samuti energilisemat väljaastumist Saksamaa vastu, kes oma vealuse sõjaga tuntavalt takistas Ühisriikide kaubanduslikku läbikäimist Euroopa riikidega.

Niisugused nõuded leidsid seda hõlpsamini poolehoidu, et Saksamaa ja Ühisriikide vahekord ka teistel põhjustel oli halvenenud. Preisi ja hiljemini Saksa keisririigi välispoliitika traditsioonide hulka

1) Vaata graf J. H. Bernstorff, Der Eintritt der Vereinigten Staaten in den Krieg, koguteoses Handbuch der Politik, II, lhk. 196.

2) Baker, op. cit., I, lhk. 146.

3) Daenell, Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika, lhk. 126 sq. Friedjung, Das Zeitalter des Imperialismus, II, lhk. 292. „Meie maa on entente'i kaubamaja ja pank“, kirjutas „New-York Times“ 1917. a. septembris. cf. Hoetzsch, Der Krieg und die grosse Politik, III, lhk. 647.

4) Kelle kohta kõneldi, et nad püksisääred üles keeravat, niipea kui Londonis vihma hakkab sadama. Luckwald, Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika, II, lhk. 244.

kuulus kaua hea vahekord Ühisriikidega¹⁾, mis eriti soojaks muutus sellest ajast peale, kui Preisi tagurline Bismarcki ministeerium neegrite vabastamise sõja ajal jäi põhjapoolsete riikide vastu heatahtlikult erapooletuks, kuna Inglise ja Prantsuse valitsused sõnaga ja teoga üles näitasid oma poolehoidu neegrite vabastamise vastu võitlevaile lõuna-riikidele. Kuid Saksamaa ja Ühisriikide vahel ei saanud siiski tekkida püsivamaid sõprussuhteid: liig erinevad olid mõlemad riigid selleks oma poliitiliselt korralt, oma rahvastiku psüholoogilistelt iseärasustelt ja ilmavaatelistelt tõekspidamistelt. Ühisriikide sentimentaalne patsifism, mis panameerikalise ekspansiooniga ja vabariiklaste kärarikka imperialismiga päris hästi näis sobivat, tundus sakslastele variseerliku silmakirjalisusena. Sellevastu ei võinud Preisi kasarmudistsipliini alla painutatud monarhistliku ja militaristliku Saksamaa suhtes Ühisriikide vabadustarmastaval rahvastikul tekkida teisi tundeid, peale põlguse ja vastumeelsuse.

Need tunded leidsid uut toitu mõlema maa industrialiseerumise tõttu tekkinud majanduslikkudest vastoludest. Tööstusriigiks muutunud Saksamaas võis tekkida Ühisriikidele tülikas konkurent eriti Lõuna-Ameerika ja Ida-Aasia turgudel²⁾. Juba enne ilmasõda leidsid jutud Saksamaa kolonisatsiooni kavatsustest Lõuna-Ameerika suhtes Ühisriikides kergesti uskujaid, aidates sellega laiades rahvakihtides õhutada saksavaenulist meeleolu. Samas suunas mõjusid sõja ajal formaalse õiguse austajate ameeriklaste silmas sarnased nähtused, nagu Belgia neutraliteedi hoolimatu rikkumine, Ameerika õigustundele täiesti vastuvõetamatu julm veetalune sõda ja teised samalaadilised Saksa militaristliku autokraatia jõhkrad eneseavaldused. Niiviisi kujunes ajajooksul Ühisriikide sõjalist väljaastumist soodustav meeleolu, mis suure osa rahvastikust valdas.

Kui Vene revolutsiooni lahtipuhkemine keskriikide võidulootusi tunduvalt tõstis, muutus rahamagnaatide seisukohalt Ühisriikide liitumine entente'iga paratamatuks tarviduseks: ainult sel teel oli võimalik ära hoida Ameerika äriilmale mittesoovitavat liitriikide poliitilist ja majanduslikku kokkuvarisemist. Vene monarhia hukkamisega kaotas oma mõju ka väide, nagu ei võitleks tagurlise kolossiga liitunud

1) „Bekanntlich war Friedrich der Grosse der erste Monarch in Europa, der den Vereinigten Staaten näher trat, und seitdem sind die guten Beziehungen zwischen Preussen und Amerika ein preussisches Erbeil geblieben, welches wir in das Reich mit eingebracht haben“. Bismarcki kõnest riigipäeval 13. III. 1884. Cf. Horst Kohl, Die politischen Reden des Fürsten Bismarck, Gesamtausgabe, Band X, lhk. 12.

2) Hoetzsch, Der Krieg und die grosse Politik, II, lhk. 327.

Inglis- ja Prantsusmaa tõeliselt demokraatia ideaalide, vaid samasuguste proosaliste taskuhuvide eest, nagu keskriigidki¹⁾). Nüüd võis oma demokraatliku puhtuse eest hoolitsev Ameerika rahuliku südamega entente'i toetada, ilma et tal oleks tarvitsenud häbeneda tsaari monarhi schokeerivat naabrust.

Ka president Wilson, kes tavaliselt armastas heljuda metafüüsistel kõrgustel, pidi nüüd loobuma oma patsifismist ja astuma Ameerika kapitali huvides seisvale sõjateele. See oli temale seda kergem, et tal oodatava Saksamaa võidu puhul oleks tulnud keelduda ammustest unistustest etendada sõja lõpul oma rahupoliitikaga arbiter mundi osa, kes roobastest väljaläinud maailma jälle juhiks õigeite teedele. Saksamaa võit oleks tema arvates rahvaste kooperasiiooni kavatsustele kriipsu peale tõmmanud ja inimkonna ennesõjaegseist suuremaise viletsustesse paisanud. Et sarnaseid õudseid perspektiive ära hoida, selleks oli vaja täie jõuga entente'ile appi astuda. Nii langesid Wilsoni idealistlikud ilmaparandamispüüded oma resultaatidelt ühte Ühisriikide finantskapitali materjaalsete apetiitidega²⁾, — ja 1917. a. aprillis astusidki Ühisriigid entente'iga „assotsieeritud“ jõuna aktiivse võitlejana ilmasõtta, ilma et Ühisriikide rahvamassid selle sammu järgi oleks tunnud otsekohesest tarvet.

III.

Ühisriikide sõjakuulutus ei näinud esialgu Saksamaale üleliiga muret teinud olevat. Keskriikides valitses üldiselt arvamine, et tehniliste raskuste tõttu Ühisriigid entente'ile ei suuda nimetamisväärset abi pakkuda ega seda nähtavasti ei kavatsengi³⁾. Need ootused osutusid aga täiesti ekslikes. Tõepoolest läks Wilsonil korda tähelepanuväärt energiat liikvele panna, mis kõik raskused võitis ja lõpuks 1918. a. ülekaalu liitriikidele andis. Samal ajal püüdis Wilson kõik teha, et entente'i võit keskriikide üle kaasa ei tooks julma ja karmi rahu, millise hädaohust ta, nagu mainitud, varakult oli aru

1) Cf. Luckwald, Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika, II, lhk. 282 sq.

2) „Die Reden und Aufrufe des Präsidenten sind Beiwerk, durch welches Wilson zu höher Befriedigung der amerikanischen Finanzmagnaten die Politik der Union mit dem himmelblauen Gewand idealer Bestrebungen umkleidete“. Friedjung, op. cit., II, lhk. 292.

3) „Amerika könnte in einem solchen Kriege uns wenig schaden und selber wenig ausrichten“, oli „Lusitania“ konflikti puhul näit. „Kreuzzeitung“ välispoliitiliste nädalaulevaadete kirjutaja Hoetzsch ennustanud. Vaata tema Der Krieg und die grosse Politik, I, lhk. 202.

saanud. Võitja poole võidujoovastuse paralüseerimiseks otsustas ta terve ilma demokraatlikele jõududele apelleerida ja nende toetusel sõja karmus toorestunud meeled tõsta kõrgemale, moraalsemale astmele¹⁾. Juba kongressilt sõjakuulutamist nõudes, rõhutas Wilson, et Saksa rahva kohta Ameerika omavat ainult sümpaatia ja sõpruse tundeid, sõda kuulutatagu ainult Preisi autokraatiale, kes ei olevat Ühisriikide sõber ega võivatki seda olla. 8. jaanuaril 1918 esines Wilson oma kuulsa rahuprogrammiga, mille ta kongressil peetud kõnes neljateistkümnesse punkti kokku võttis. See programm oli selge ja lihtne; ta ei sisaldanud midagi absoluutselt uut, vaid määrgitses ainult Ameerika sisepoliitikas juba ammu mõjulepääsenud põhimõtete ülekandmist terve ilma rahvaste enesekeskiste suhete alale. „Meie nõuame ainult, et valitseks seadus, mis tugib valitsetavate nõusolekul ja mille kandjaks on terve inimkonna organiseeritud tahe“, selles lapidaarses lauses võttis Wilson hiljemini kokku kõik oma nõuded rahvaste enesemääramise ja rahvasteliidu alusel organiseeritud rahvaste vastastikuse koöperatsiooni, toetuse ja abi kohta. Neile põhiideedele seltsisid nõudmised saladiplomaatia kõrvaldamise, merede vabaduse, kaubitsemisolude võimaliku ühetaolisuse, relvastuse piiramise ja asumaade rahvastiku huvide kaitse suhtes.

See oli õilis ja õiglane programm, mis viimase sõjaaasta pinevate rahuigatsuste meeolelu hästi näis tõlgitsevat. See programm sisaldas endas terve „ootuste ilma“ miljonitele inimestele ja täitis kõikjal sõjaraskuste all kannatavate rahvaste südamed uute, julgete lootustega. Tänu Ühisriikide presidendi suurejoonelisele poliitikale pidi suifsevaist sõja ahervartest tärkama uus ilusam ja parem elu. Kõigi rahvaste pilgud olid pöördunud Ühisriikidele, kellelt oodeti võimatut, üliloomulikku, imet²⁾. Demokraatlikud ringkonnad vaatasid usaldava imetlemisega Wilsoni poole üles „nagu kellale“, ja Itaalias põletasid talupojad tema pildi ees küünlaid, austades teda nagu mõnd pühikut. See üldine idealistlik puhang, mis ilmasõja lõpule jõudes rahvaid valdas, oli alguses niivõrra tugev, et isegi liitriikide valitsused paremaks pidasid Wilsoni põhimõtteid tunnustada ja nõusoleku avaldasid neid võtta Saksamaaga peetavate, rahuläbirääkimiste aluseks.

1) Baker, op. cit., I, lhk. 146.

2) „Ameerikale vaatab nüüd terve ilm“, kõneleb Wilson Pariisi rahuläbirääkimistele sõites. „Ta ei pea ainult kannatatud ülekohtu heaks tegema, vaid ka uusi lootusi täitma. Näljased ootavad, et meie neid söödaksime, peavarjuta tahavad meilt ulualust, kehalt ja hingelt haiged — parandamist. Ometi teame, et vanad ebaolud ja uued kaebed ei lase end ühe suletõmbega kõrvaldada. Mis minu vaimu silmäge tõuseb, see on ainult pettumuste tragöödia“. Baker, op. cit., I, lhk 18 sq

See ei olnud teadagi otsekohesest südamest lubatud: omasid ja riigid igaüks oma nõudmiste kogu, mis sageli Wilsoni programmist erines nagu taevas maast. Senimaani oldi sõda peetud kõige suurema ägeduse ja vihaga ja sõja õnnelikust lõpust oodetud igasugu kompensatsioon kantud ohvrite eest. Ligi kaheksa miljoni surnut ja 20 miljoni haavatut, hävitatud linnad ja põllud, purustatud majandus, masendavad võlakoormad — kõik see oli mõjutanud uimastava sõjapsühoosi, mille kihvtistes aurudes võisid takistamatult kasvada ainult vihkamise, kättemaksu ja kadeduse ürgsed kired. Säärases umbses atmosfääris lämbusid kergesti kõik ülevamad püüded ja õilsemad ideed, kuna schovinistlikud ja imperialistlikud hüüdsõnad nüüd isegi neis ringkonnis leidsid arvukaid pooldajaid, kes enne ilmasõda olid tuntud internatsionaalse ideoloogia ja rahvaste solidariteedi püüete veendunud toetajaina. Veel valdas Euroopa rahvaid „võimas psühoos, mis massid üles piitsutab, instinktid üles äratav ja mõistuse aהלaisse paneb“¹⁾).

Vaherahu allakirjutamisest kongressile teatades, rõhutas Wilson pateetilises kõnes, et soomustatud imperialism olevat surnud ja süngesse hukatuse kuristikku paisatud. See oli täieline eksitus, sest Saksa imperialismi kokkuvarisemisega ei olnud imperialistlik ideoloogia maailmast kaugeltki kadunud. Vaherahu ei kaotanud sõjamõtteid ega sõjatundeid, vaid vastupidi: täieline võit kardetava, vihatud vaenlase üle andis uut hoogu rahvuslikele võimuihadele. Imperialistlik enda maksmapaneku tung teiste kulul ei olnud ainult kondanlistele kihtidele omane, vaid oli jõudnud sügavasti juurduda ka masside hingeelus. Oma rahvas oldi harjutud nägema saatuse lemmikut, kes juba oma kõrgemate hingeomaduste tõttu õigustatud teiste üle valitsema²⁾. Ainult oma rahvas tundub sellelt vaatekohalt olevat õige reaalsus, mis elab ikka võimsamaks ja suuremaks kasvavas riigis. Selle riigi võimu kasvamisele ja tõstmisele toogu igaüks oma isiklikud jõud ja mõnusused ohvriks. Nii esineb ka imperialistlikus ideoloogias teatav idealistlik joon — „üksiku huvi alistumine kõrgemale üldhuvile, mis iga eluvõimsa sotsiaalse ideoloogia eelduseks“³⁾. Võitjate riikide massides leidsid asja nii olles kergesti vastukaja Saksamaa karistamise, tema asumaadē jagamise, suurte sõjakulude jne. hüüd-

1) Roepke sõnad. Vaata tema töö „Von Gambetta bis Clémenteau“, lhk. 188.

2) „In der Rassenideologie entsteht eine naturwissenschaftlich verkleidete Begründung des Machtstrebens des Finanzkapitals“. R. Hilferding, Das Finanzkapital, lhk. 427. Cf. O. Bauer, Marxstudien, II, lhk. 491.

3) Hilferding, op. cit., lhk. 429.

sõnad. Selle tõttu hakkas esimene vaimustus Wilsoni rahuprogrammi vastu Inglise, Prantsuse ja isegi Ühisriikide endi rahvastikus peagi jahtuma, püüdes ainult nende maade demokraatia teadlikumais ja arenenumais osis. Rahvastevahelise kooperasiiooni põhimõtte pidi taganema oma rahva julgeoleku kindlustamise, võimu suurendamise ja huvide rahuldamise nõuete eest.

Vanade poliitiliste traditsioonide energiliste kaitsjatena omasid sel ajajärgal kõrgemad sõjaväelased väljapaistva tähtsuse. Saksamaa ja liitlaste vahel tehtud vaherahu 11. novembril 1918. a. oli läbi ja läbi kindralite mõtteilma produkt ega sisaldanud oma karmide tingimustega midagi Wilsoni programmi lepitavast vaimust. Kui Saksa revolutsiooni järgi ühes monarhia hukkumisega ka Saksa sõjaline vägevus täiesti kokku varises, siis hoolitsesid entente'i kõrgema sõjapäevakogu juhid selle eest, et vaherahu tingimuste nüüd ülearuseks saanud valjust selle pikendamise juures milleski ei pehmenatud. Reini piiri vallutamise ja Saksa majanduselu ruineerimisega blokaadi kaudu seati rahukongress fait accompli ette, mida hiljemini kerge ei olnud muuta. Ka raskendas Saksamaa võimu täieline murdumine tuntavalt president Wilsoni positsiooni. Nüüd võisid allieeritud riikide imperialistid ilma Ühisriikide abita Saksamaast jagu saada. Nüüd ei vajatud enam Ameerika sõjavägesid ega tema presidendi 14 punkti¹⁾.

Ka Ühisriikide sisepoliitikas hakkasid ilmenema pahaendelised nähtused. Vabariiklik erakond oli Wilsoni mõõdukat ja lepitavat poliitikat juba ammu kurjasti arvustanud. Wilsoni idee rahvasteliidu loomisest ja Ühisriikide välispoliitika tihedast koordineerimisest teiste rahvaste omaga oli vabariiklaste arvates ainult doktinaarse kabinetiteadusmehe eluvõõras unistus, mille teostumine oleks Ühisriigid välja tõmmanud senisest õnnelikust isolatsioonist ja neile peale pannud tülika, kuluka ja rahvastiku huvide seisukohalt täiesti kasutu inimkonna esimaadleja ja „ilmapolitseiniku“ osa. Vabariiklaste arvates pidi Ühisriikide välispoliitika täiesti loobuma ülearustest ilmamissiooni kavatsustest ja esimesele kohale asetama oma riigi reaalsed huvid. Ka Saksamaa suhtes nõudsid vabariiklased kainet ja valju reaalselolekut. „Meie tunnustame ainult niisugust rahu, mis järgneb ilma tingimusteta allaandmisele, ja saavutame selle kuulipildujaga, mitte kirjutusmasinaga“, — nii formuleeris Roosevelt vabariiklaste seisukoha kongressi valimistel novembris a. 1918²⁾. Püüe võitu võima-

1) Vaata Kimpen, Die Ausbreitungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika, lhk. 364. Daenell, op. cit., lhk. 128.

2) Luckwald, op. cit., II, lhk. 301.

likult hästi kasutada oli vallanud ka ameeriklaste meeled: mainitud valimistel saavad vabariiklased mõlemas kajas enamuse. Wilson ei võinud nüüd õigupoolest ennast enam pidada Ühisriikide rahvastiku enamuse õigeks edustajaks. Siiski kasutab ta endist viisi iseseisvat seisukohta, mis Ühisriikide põhiseadus välispoliitika suhtes presidendile annab. Ta otsustab isegi Ühisriikide poliitilisi traditsioone riikudes ja vastu senati tahtmist¹⁾ isiklikult Pariisi kongressile sõita hoolitsema selle eest, et tema „ideaale seal valesti või ekslikult ei seletataks, vaid et ette võetaks kõik, mis vaja nende teostamiseks“²⁾.

Vaherahule järgnevat schovinistliku meeoleolu tõusu ruttavad kasutama ka entente'i riigimehed. Lloyd George, kes Inglise peaministrina oli aktsepteerinud rahuläbirääkimiste aluseks Wilsoni 14 punkti ja mõni aeg enne seda rääkinud isegi Saksa asumaades elavate neegrite enesemääramisõigusest, taipab nüüd temale omase instinktiga masside meeoleolu muutust. Ta hajutab alamkoja, määrab uued valimised 1918. a. detsembri peale ja saavutab neil määratu enamuse lubadusega Saksamaad sundida kõik sõjakulud viimse pennini välja maksma ja keiser Wilhelmi sõja peasüüdlasena vastutusele võtta. Prantsuse, Inglise ja Itaalia riigimehed jätkavad oma salajasi läbirääkimisi keskriikide ja Türgimaa maa-alade jagamise kohta, kindla tahtmisega sennist imperialistlikku poliitikat ka Pariisi kongressil teostada.

IV.

Maabudes 13. detsembril 1918 Brestis, uskus Wilson siiski kindlasti, et ta Pariisis jaksab läbi suruda oma programmi olulised osad. Ta ei salanud oma lähemate kaastöötajate eest, et tal määratu suurte raskustega tuleb kokku põrgata. Kuid tema erakordne moraalne autoriteet terves ilmas³⁾, 14 punkti aktsepteerimine kõigi valitsuste poolt, demokraatlikkude jõudude toetus, Euroopa tootlus- ja rahandusolude sõltuvus Ühisriikidest ja selle poliitika juhust⁴⁾, — need kaaluvad asjaolud näisid Wilsoni rahuprogrammile tagavat tarvilise kordamineku. Täis lootusküllast optimismi jutlustas Wilson oma ideid entente'i riikides ettevõetud kõnede ringreisul, kuni kon-

1) Rothbarth, Die grossen Vier am Werk, lhk. 15.

2) Wilsoni kirjas Ühisriikide kongressile 2. detsembril 1918.

3) Keynes arvab, et moraalset autoriteeti, mis võrduks Wilsoni omale vaherahu tegemise järgi, terves ilmas ennem ei olevat olnud. Cf. tema „Rahumajanduslikud tagajärjed“, venekeelne tõlge, lhk. 30. „Wilson war für Europa fast zur mythischen Gestalt geworden“, tähendab Rothbarth, op. cit., lhk. 15.

4) „Kunagi ei ole filosoofil nii suurt sõjariista selle ilma vägevate vastu käes olnud kui Wilsonil“. Keynes, ibid.

gress osalt tehniiliste korraldamisraskuste, osalt Prantsuse ja Inglise diplomaatide tahtliku intriigi tõttu alles 1919. aasta jaanuari keskel võis oma tegevust alata.

Wilson oli juba alguses suure eksisammu teinud, kui ta kergesti oma nõusoleku andis kongressi kokkukutsumiseks Pariisi. Kongressi tehnilise korralduse hõlbustamise, teadete saatmise kergendamise ja suurte delegatsioonide võimalikult mugavama äramahutamise otstarbel olid suurriikide juhtivad jõud Prantsuse pealinna kongressi asukohaks valinud ja teised linnad, mis kõne all olid olnud, nagu Brüsseli, Genfi ja Lausanne, kõrvale jätnud. Ka pidi see valik eriti prantslastele teatavaks moraalseks kompensatsiooniks saama nende erakordselt suurte ohvrite eest, mis just sel rahval võidu saavutamiseks tuli kanda. Lõpuks oli kõigi vana imperialistliku diplomaatia edustajate otsekohestes huvides rahuläbirääkimisteks valida koht, mis terve ilmasõja kestes oli seisnud vaenlaste kaugelaske kahurite tule ulatuspiirkonnas ja olnud vaenuliste õhulaevade tavaliseks sõidusihiiks. Arvates Pariisi kokkutulekuks oma nõusolekut andes ainult harilikku viisakuse kohust täitvat, ei osanud Wilson aru saada, kuivõrra ebakohane oli just Pariis oma sõjast tulpinud, kättemaksu ihadega täitunud, kirglike ja närvilise rahvastikuga selleks, et siin tema õiglase rahuprogrammi alusel ilmasõja pärandust likvideerida. Rahukongress Pariisis, kus seni liitlaste kõrgem sõjanõukogu diktaatorlikult oli tegutsenud, Prantsuse valitsuse tsensuuri ja salajase juhtimise alla kuuluva schovinistliku ajakirjanduse kontrolli ja risttule all, Poincaré ja Clémenceau poolt mõjutatud ja juhutatud, pidi paratamatult hoopis suuremal määral arvestama Prantsuse militaristlikku ideoloogiat, kui see mujal oleks võimalik olnud¹⁾.

Üldse ei tohi Bakeri poolt püstitatud ja tema enda töös kõige paremini teostatud metodoloogilise nõude järgi Pariisi rahukongressi toiminguid vaadelda lahus oma ümbrusest, nagu mingi oma ette, iseseisva asutuse omi, kes rahulikult mõtiskelles maailma healeku üle nõu pidanud²⁾. Tõepoolest kandis kongress, mis aset leidis tormilisel ülemineku ajajärgul sõjast rahule, täiel määral selle ülemineku aja pitserit ja pidi töötama tingimustes, mis probleemide rahulikuks kaalumiseks äärmiselt ebasoodsad. Pariisis rahu kallal päid murdvate riigimeeste situatsiooni erakordsed raskused selguvad vast kõige

1) „Paris war nach dem Kriege am allerwenigsten für eine Friedenskonferenz geeignet“, arvab ka endine Itaalia peaminister Francesco Nitti töös „Ilma rahuta Euroopa“.

2) Baker, op. cit., I, lhk. 144.

paremini, kui selle kongressi töötingimusi võrrelda oma kuulsa eelkäija Wiini kongressi omadega. Wiinis ei teatud a. 1814—15, millega tööst ülejäävat vaba aega täita, ja anduti alalistele lõbustustele, eriti flirtingule ja tantsule¹⁾. Pariisis puudusid sääraseks raffineeritud ajaviiteks kõik eeldused. Siin pingutati end ületöötamiseni, närvisuseni, nii palju kui inimlikud jõud ainult lubasid. Wiini statistilise komisjoni asemel, kes maid ja rahvaid ainult peade arvu järgi ühendas või lahutas, töötasid Pariisis 58 erikomisjoni, kes ühtekokku 1646 koosolekut pidasid. Inglise välisminister Castlereagh võttis Wiini kongressile sõites 14 liikmelise saatkonna kaasa, millest täiesti jatkus. Ühisriikide president Wilson ilmus Pariisi 1300 inimesega, kes ainult suurte jõupingutustega suutsid neil lasuvaid kohustusi korralikult täita. Wiini diplomaadid võisid rahulikult ja ilma kärsitusega oma keerdküsimusi üheksa kuu jooksul „edasi tantsida“, ilma et neid peale Napoleoni keegi oleks seganud. Pariisis töötati keset alalist ärevust ja uute plahvatuste ootust, kusjuures korduvad Hiibi sõnumed riigipööretest, kommunistide edusammest, näljahädast ja majanduskriisist nõupidajaid piitsutasid ikka suuremale ja suuremale kiirusele²⁾.

Wiini eraldas Pariisist kõige pealt terve aastasada demokraatlikku arenemist. See, mida Hegel omal ajal oli ennustanud täis ärevust tuleviku ees, mida Carlyle oli tunnud igapäevaseks tõsiasjaks saavat ja Tocqueville rahuliku objektiivsusega selgitanud, — demokraatia tõus määravaks sotsiaalseks jõuks, andis Pariisi kongressi ajal end ka välispoliitiliste suhete alal esimest korda selgesti tunda. Nagu mingi pime jumal komberdas demokraatia Pariisis diplomaatilisele näitelavale, kohmetult ja kohmakalt, kuid täis elujõudu³⁾. Kuna eelmistel kongressidel diplomaadid terve näitelava enda alla võtsid, esinesid Pariisis mitmesugused eri rahvaste, kihtide, voolude, asutuste edustajad ametlike kongressi liigete kõrval nõudliku ja peale-tükkiva jõuna ega lasknud end ilma vastupanekuta kõrvale tõrjuda. Hariduse levimine laiades massides, rahvuslike tunnete areng,

1) Tuntud on vürst de Ligne sõna, et Wiini kongress mitte edasi ei sammu- nud, vaid edasi tantsis. „Keisrid tantsisid, kuningad tantsisid, Metternich tantsis, Castlereagh tantsis. Ainult lombak Talleyrand ei tantsinud: tema mängis whisti“. Cf. A. M. Comte de La Garde, *Fêtes et souvenirs du congrès de Vienne* ja Charmatz, *Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im XIX Jahrhundert*, Band I, lhk. 68.

2) „In Wien gab es kein Russland, das an die Tür klopfte“. Baker, op. cit., I, 89.

3) Baker, op. cit., I, lhk. 99.

klassiteadvuse kasvamine olid kaotanud massidest sennise passiivsuse ja kannatlikkuse: diplomaatiliste intriigide objektist oli võrsunud enda inimõiguste ja huvide kohta teadlik subjekt.

Juba ametlikult oli kongressil edustatud nii suur rahvaste hulk nagu mitte ühelgi riikidevahelisel kongressil enne seda: nimelt 27 suuremat või vähemat rahvast. Sõja peategelaste, prantslaste, inglaste ja itaallaste kõrval seisis nüüd ka parajasti ellu äratatud Tšecho-Slovakkia ja Poola riikide edustajad; ei olnud edustamata jäänud isegi Siiam, Libeeria, Nikaragua ja teised nende sarnased, kelle osavõtt ilmasõjast oli peasjaliselt piirdunud Saksamaale rusika näitamiseks. Ka need riigid, rahvad või muud sotsiaalsed rühmitused, kes ametlikult ei olnud õigustatud kongressil kaasa töötama, ei tahtnud head juhust lasta mööda minna, et tõmmata selle ilma vägevate tähelepanu endi hädadele, kannatustele ja püüetele, ja saatsid kongressi ajaks oma edustajad Pariisi. Vene äärraikide rahvaste kõrval seisis siin Vene emigrantide delegaadid, Ühisriikidest oli ametliku delegatsiooni kõrval kohale sõitnud kohalikkude vähemusrahvuste — neegrite, iirlaste, juutide — saatkonnad; ei puudunud ka armeenlased, egiptlased, „araablased oma kõrbetest, koreaased, perslased ega isegi vana Liibanoni mäe rahvastiku edustus, kust kord kuningas Saalomon oma templi ehitamiseks oli lasknud seedrid tuua“¹⁾. Lõpuks esinesid kongressi ees veel mitmesugused ideelised liikumised — sionism, naisõiguslus j. n. e. — oma nõuete ja ettepanekutega.

Üldse oli saja aasta jooksul, mis Wiini ja Pariisi kongresse üksteisest lahutab, teaduste ja tehnika hoogne areng mitmekesised uued võimalused loonud aja ja ruumi äravõitmiseks. Liikumise hõlbustamine ja teadete edasiandmise ennekuulmatu kiirendamine olid tervest maailmast teinud ühe kultuurilise organismi ja tunduvalt suurendanud tema üksikute osade vahelist rippuvust. Kuid sellega suurenesid ka rahvaste ja riikide vahelised õõrumistasapinnad, kuna eri üksuste huvipiirkonnad nüüd üksteisega teravamini kokku põrkasid ja sagedamini üksteisest läbi lõikasid kui eelmisel ajajärkul. Sisepoliitiline demokratiseerumisprotsess soodustas omakorda seda üldist keerulistumist ja mitmekesistumist. Kellestki sõltumatute autokraatide asemel juhtisid nüüd rahvaste saatust oma hääletajate masside usaldusest kantud ja nende masside meelemuutusest rippuvad riigimehed, kes välispoliitikaski ei saanud talitada oma pead, vaid alata pidid arvestama oma valijate nõudeid ja soove. Poliitika juh-

1) Baker, op. cit., lhk. 92.

tide, peaministrite tegevus rippus parlamendist, parlament — valijaist, kuid valijate meeoleolu mõjutamisel ja kujundamisel mängis „seitsmes suurriik“, oma mõjult ja enesetundelt enneolematul viisil kasvanud ajakirjandus esimest rolli.

Avaliku arvamise edustajana ja loojana seisid ajakirjanikud ka Pariisi kongressi ajal väljapaistval kohal, omades mõnes suhtes isegi suurema võimu kui vastavate riikide peadelegaadid ise. Ühte kokku oli Pariisi üle viiesaja ajakirjaniku kõigist ilmakaartest kokku voolanud, kes oma igapäevase informatsiooni andmisega, kongressi kohta üle terve ilma teateid saates või täpsete teadete puudumisel igasugu kuulujutte levitades, juhtivate tegelaste ülesastumist soovitavas mõttes kommenteerides või suure ägedusega kritiseerides, avalikku arvamist mõjutasid. Kongressi liigetel tuli tegutseda nagu alalise kontrolli all ja arvestada kõikumistega rahvaste meeoleolus, mida kohalviibijad ajakirjanduse edustajad ühes või teises suunas aitasid juhtida. See ajakirjanduse kaudu teostuv avaliku arvamise esiletungimine moodustas tähtsa teguri rahuläbirääkimiste käigus ja leidis ka diplomaatide poolt väärilist hindamist. Kuna Prantsuse peaministril Clémenceaul enamvähem õnnestus tsenseeritavat kodumaa ajakirjandust oma tahtmise järgi juhtida ja oma poliitika tööriistaks teha, rippusid Inglise ja Itaalia poliitika juhid tuntaval määral oma maa juhtiva ajakirjanduse ja selle kaudu edustatud avaliku arvamise nõuetest. Inglise „ajalehtede kuningas“ lord Northcliffe oli näit. isiklikult Prantsusmaale ilmunud, kus ta valvsa silmaga jälgis Lloyd George tegevust, avaldades oma lehtede kaudu viimasele alalist survet ja sundides teda kinni pidama eelmistel valimistel antud lubadustest Saksamaa karistamise kohta. Ka Ühisriikide president arvestas oma tegevuses mitmeti ajakirjandust kui esimese järgu tähtsusega võitlusabinõu ja läks oma kolleegadest siin isegi tuntavalt kaugemale, näit. juhtumisel, mil ta mõne saladuses hoitud kongressi keerdküsimuse (näit. rahvasteliidu ja Fiume probleemide arutamise puhul) omavoliliselt oma teadaande kaudu kandis avalikkuse ette, et oma poliitikale avalikus arvamises leida kindlamat seljatuge.

Nii olid rahvad Pariisi kongressil kaugelt paremini edustatud kui ühelgi kongressil enne seda. Lanceerides rahvaste enesemääramise põhimõtte, selle Ühisriikide riigisekretäri Lansingi arvates hädaohtliku ja plahvatusainet sisaldava idee, kõigi maailma rahvaste sekka, sundides suurriike tunnustama selle põhimõtte üheks rahu läbirääkimiste aluseks, tunnustades oma üleskutsetes ainuloomulikuks ja sellega tingimata maksmapandavaks niisuguse rahvusvahelise olu-

korra, mil „rahvad enam üksteist ei lase ühe riigi küljest teise külge sahkerdada ega elutute kaupadena või mängu viguritena ümber paigutada“¹⁾, oli Wilson rahvaste iseteadvust ja enesemääramistunge aidanud tunduvalt õhutada ja neis rahulolematust, kärsitust ja enda maksmapaneku tahet kasvatada. Kõigi nende asjaolude mõjul mängib rahvusprobleem Pariisis väljapaistvat osa ja sunnib diplomaate arutama küsimusi, mille lahendamiseks neil sagedasti puudusid huvid või isegi tarvilised elteadmised.

Lõpuks peatugem veel ühel asjaolul, mis Pariisi läbirääkimisi eraldab eelmistest riikidevahelistest nõupidamistest, nimelt asjatundjate komisjonide tegevusel. Nagu öeldud, oli juba Wiini kongressi ajal tegutsenud statistiline komisjon, et maid ja rahvaid valitsejate vahel ühetasasemalt ära jaotada. Ka hilisemal kongressidel arutati eriküsimusi selleks moodustatud alakomisjonides, kuid kunagi ei tulnud kongressi ametlike delegaatide hulka mitte-kuuluvail asjatundjail nii mitmekesisid ja keerulisi ülesandeid täita kui Pariisis. Siin ei tulnud kaaluda mitte ainult suurriikidesse puutuvaid poliitilisi küsimusi, vaid lahendada või riivata kõige mitmekesisemaid, üksikasjalisemaid, erilisemaid probleeme: poliitilisi, natsionaalseid ja õieti suurel määral majanduslikke. Mitmesugused majanduslikud vastolud, võitlus tooresainete ja turgude pärast olid ilmasõja põhjuste keskel seisnud õieti väljapaistval, kui mitte esimesel kohal. Loomulikult oli vaja neile nähtustele nüüd palju tähelepanu pühendada ja nende kohta tehtud otsused rahulepingus võimalikult täpselt fikseerida. Tõepoolest moodustavadki üle poole tervest rahulepingust määrused mitmesuguste majanduselu nähtuste kohta. Rahvuslikud ja majanduslikud keerdküsimused esinesid Pariisis diplomaatidele nii suures ulatuses, et tavalise riigimehe teadmistest kaugeltki ei jatkunud nende üksikasjade kohta seisukoha võtmiseks. Juba sellepärast oli vaja suuremal määral kui senni kasutada eriasjatundjate, — teadusmeeste, pangapidajate, suurtöösturite j. n. e. teadmisi ja kogemusi.

Teiseks aitas president Wilson igapidi asjatundjate tähtsuse ja osa tõstmiseks kaasa. Et rahu oleks õiglane ja püsiv, pidi ta Wilsoni arvates rajatama mitte üksikute suurriikide võimutungidele ja egotsentrilistele huvidele, vaid teaduslikult fikseeritud tõsiasiadele. Rahu aluseks ei pidanud saama tujud, kired, ahnus, vägivald või hirm, vaid objektiivsed teaduslikud andmed. Wilsoni pealekäimisel ja mõjul pääsid Pariisi kongressil objektiivsed teaduslikud uurimis-

1) B a k e r, op. cit., I, lhk. 21.

metoodid maksvusele nii mõnegi probleemi suhtes, mis seni oli olnud patenteeritud diplomaatide omavaheliste intriigide monopoliks. Teadusliku uuringu objektiivne ja kaine vaim on tavaliste diplomaatiliste salaseptsuste ja kõrvalteede kõige suurem vaenlane. Teaduslikult erapooletud vaatlemismetoodid olid Wilsoni käes selleks sõjariistaks, mille abil ta Pariisis püüdis ühe küsimuse teise järgi vanade diplomaatiliste traditsioonide küüsisst välja kiskuda. Küll ei jatkunud Wilsonil jõudu kõige tähtsamaid põhiprobleeme, Saksa-Prantsuse vastolu, Itaalia ja Jaapani nõudeid, asjatundjate komisjonide otsustamiseks anda. Küll ei suutnud asjatundjad ise kõigis küsimusis jääda erapooletule pinnale: selleks olid sõjakired veel liiga elavad, suurriikide poliitilised ja sõjalised huvid liig elulised ja tähtsad. Siiski avaldus asjatundjate tegevuse iseloomus ja ulatuses esimest korda rahukongressidel hoopis uus, vanale diplomaatiale võõras ja vaenulik vaim, mis tähtsaks pretsedentsiks tulevastele kongressidele. Ja kui tähtsamad ja elulisemad suurprobleemid Pariisis veel asjatundjate kompetentsi ei ulatunud, otsustati juba sealgi suurem hulk küsimusi, Bakeri arvates vähemalt $\frac{3}{4}$, kui mitte rohkem kõigist kõne all olnud küsimustest, asjatundjate poolt soovitatud mõttes.

(Lõpp järgmises numbris).

P. Treiberg.

Hildebrand Veckinchusen'i ärikirjad.

Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert. Herausgegeben und eingeleitet von Wilhelm Stieda. Leipzig, S. Hirzel, 1921. LVII + 560 lk.

Selle laiaulatusliku teose materjal on pea erandita pärit Tallinna linnaarhiivist, kuhu ta arvatavasti Lüübekist on sattunud. Materjali läbitöötajale ja teose väljaandjale, tuntud rahvamajandusteadlasele Wilhelm Stieda'le (Rostockis, hiljem Leipzigiis tegev) on juba aastakümnete eest Tallinna linnaarhiivist tarvitada antud need rikkalikud andmed, mis koostuvad peale ärikirjade ka äriraamatuist. Ülalmainitud 3 aasta eest ilmunud raamatu sisu piirdub ainult ärikirjadega, kuna omast kohast sama väärtusega äriraamatuid, mille materjal küll Stieda poolt läbi töötatud, kõne all olevas teoses käsitlemist pole leidnud. Eessõnas tähendab Stieda: „Nii varasest ajast ja niisuguses ulatuses pole sarnast kaubanduslikku kirjavahetust, nagu see, mis käesolevas töös päevavalgust näeb, veel avaldatud“.

Selles on temal õigus.

See asjaolu rõhutab jällegi Tallinna linnaarhiivis leiduva ajaloolise materjali tähtsust. Siinkohal võiks vast tähelepanu juhtida sellele, et ka Balti keskaja kaubandus-, maaolude-, majandus- ja õigusajaloo üle Tallinna linnaarhiivis tänapäev veel rikkalikult materjale leidub, mis enda läbitöötamiseks suuremal arvul vajaks eriettevalmistusega tööjõude.

Veckinchusenite sugu oli XIV ja XV aastasajal Hansa mail laialt levinud: Brügges, Lüübekis, Riias, Tartus, Tallinnas leidub sellenimelisi perekondi. Soo päritolu tuleb vast Westfaalist otsida: kui Svesti kodanikke, mainitakse Veckinchusen'id a. 1306, ja Hildebrand Veckinchusen, kellega meil siin erilisel tuleb tegemist teha, teadustab muu seas, tema olevat a. 1377 Dortmundis, kui ta veel kuljuriides ümber jooksnud, s. t. siis veel lapsena, keisrit näinud; ta on järjekult kahtlemata Dortmundis sündinud. Tallinnas on Bertoldus Vickynchusen 1342—1350. esiti raeherra, siis bürgermeister. Üks teine „Vickynchusen“, Konrad, figureerib Tallinna tollikviitungites 1369. a. ümber, samuti on selle perekonna liigete olemasolu Tartus ja Riias XIV ja XV aastasajal tõestatav. Nii on siis arusaadav, et just Tallinnas, kus Veckinchusenid, eriti Hildebrand V., elanud ja tegutsenud, see laialdane korrespondents on säilinud.

Milline on siis selle korrespondentsi tähendus? Temas ilmeneb meile, lühidalt öeldud, suurim tegevusraadius, mida meie Hansa kaubitsemises üldse võime kindlaks teha. Hildebrand Veckinchusen on enda alaliseks asukohaks valinud Brügge, siit ulatuvad ta kaubanduslikud suhted ühest küljest põhja ja itta, teisest küljest lõunasse. Hamburgi, Lüübeki, Riiga, Tartu, Tallinna ulatuvad ta alalised suhted, kuid peale selle seisab ta ühenduses Veneetsiaga. Ju a. 1894 on Stieda käsitletud Hansa-Veneetsia kaubandussuhteid ja selles ühenduses juba ka Veckinchusen'id¹⁾. Käesoleval juhtumusel on meil tähtis konstateerida, et Hildebrand Veckinchusen teiste Hansa kaupmeestega, nimelt oma venna Siegfriedi, edasi Heinrich Slyper'i, Tideman Brekelveld'i, Hans von Mynden'i, Hans Francke ja mõlema (vanema ja noorema) Peter Karbow'iga, kaubandusliku ühingu olid asutanud, — umbes või vähe enne 1409. a. — mis Brügge ja Veneetsia vahelist kauplemist toimis. Keiser Sigismundi poliitika polnud sellele kaubaühingule sobiv. Keiser, kes kord rahalises kitsi-

1) W. Stieda, Hansisch-Venetianische Handelsbeziehungen im 15. Jahrhundert. Festschrift der Landesuniversität Rostock zur 2. Säcularfeier der Universität. Halle a. S. Rostock, 1894.

kuses just Hansa kaupmeeste poolt suurema laenu läbi tähtsal mõõdul oli abi saanud, on 1412. a. ümber arvamisele jõudnud, ta võiks Veneetsiale, kellega ta sõjajalal asus, kõige suuremat ja mõjuvamat kahju sünnitada, kui ta ära keelab Saksa kaubitsemise Veneetsiaga, mille asemel siis Hansa-Genua suhteid pidi soodustatama. Kuid hiljemini on keiser — omas otsusis muutlik, nagu meie teda ka muidu tunneme — sellest kavatsusest loobunud, ja 1430. a. ümber näeme Hansa-Veneetsia kaubanduse uut tõusuaega, kuna mitte ainult Lõuna-, vaid ka Põhja-Saksa kaupmehed temast osa võtavad.

Veckinchusen'ite poolt asutatud kaubandusühing sai Sigismundi ülalmainitud kauplemiskeelu läbi surmahoobi, ehk ta küll ju enne seda näib suurte raskustega olevat võidelnud. Hildebrand V. seisib Brüggest ühenduses Amsterdami, Antverpeni, Utrechti, Genti, Delftiga, Lõuna-Saksa linnadest Nürnbergi, Strassburgi, Frankforti (Maini ä.), Konstanziga, Aacheni ja Kölniga, Lüneburgi, Vismari, Stettiiniga; kuid ta mõju ulatuskonda kuulusid ka Prantsuse, Itaalia ja Inglise linnad, nagu, näiteks, Lucca, Toul, Amiens, St. Thomas, La Rochelle, Rouen, London ja Boston. Igalpool olid Veckinchusen'itel agendid, nende asutatud avaliku kaubaühingu osanikud. Need hoolitsesid kaubavahetuse eest; abipersonaalina esinesid nende kõrval voorimehed, laevamehed, käskjalad, kaubateenrid ja sulased.

H. Veckinchusen'i kirjad annavad kõigist neist keerulistest suhetest väga näitliku pildi. Nad võimaldavad näiteks selge ettekujutuse osast, mida selles tegevuses maaklerid mängisid. Nad kajastavad keskaegset kaubatundmist kõige laiemas ulatuses ja on heaks sissejuhatajaks selle aja rahaolude uurimisele. Nad annavad meile teateid kirjade edasisaatmise viisist, ja ajast, mille jooksul näiteks kirjad Brüggest Kölni, Lüübekist või Riias Brüggesse toimetati. Ühe sõnaga, nad pakuvad hulga kultuurajaloolist materjali, millesse ka meie kodumaa põimub. Nad võimaldavad ka lõpuks tundma õppida neid ülepeaaesematuiks osutunud raskusi, millistesse sattus H. Veckinchusen ise: ta pidi oma abiallikate poolt hätta jäetuna suuremate summade maksmatajätmise tõttu Brügge võlgtorni — nn. „kivisse“ (Stein) — rändama. Seal veetis ta üle kolme aasta, 1421—1425; oletatavasti olid need ta võlauskujad ise, kes ta vabastust nõudsid, kuna ta siis oma kohustusi nende vastu ennemini oleks võinud täita. Oma vabastamise järgi asus H. V. esiotsa veel Brügges ja kavatses vist Lüübeki siirduda; seda kavatsust ei suutnud ta vist siiski teostada. 2. veebr. 1428 mainitakse ta surnuna. Oma perekonna — ta abikaasa Margarethe Witte oli pärit Riias — jättis ta maha kitsastesse oludesse.

Ülalpool toodud andmed on võetud Stieda töö kirjeldavast osast, mille moodustab laialdane sissejuhatus. Mis puutub raamatu peaossa, nimelt kirjadesse, siis võib ütelda, et Stieda aja jooksul, mil töö valmis, mitmekesise ainega hästi on tutvunud. Tekst on usaldatav ja terve väljaanne õigete põhimõtete alusele rajatud. Siiski võib mõningate üksikasjade najal otsusele jõuda, et hoolas uurija mõnes keelilises ja üksikküsimuses mitte täitsa kodus pole. Kui ta katsed Veckinchusenite genealoogiat allikate järgi kindlaks määrata veidi ebamäärased ja kartlikud, siis on selles osalt filoloogiline vilumatus süüdi. Oleks ta teadnud, et Põhja-Saksa „modder“, nagu ta ainult oletab, ka tõepoolest pea iga naissugulastest — kuni tütreni — võib tähendada, siis oleks temal nende raskuste lahendamine kergemini õnnestunud. Eessõnast tuleks siiski ära märkida üks mitte tähtsuseta lapsus memoriae: Stieda nimetab Theodor Schiemanni Tallinna linnaarhivaari ametis Gotthard Hanseni järglasena, kuna tõeliselt Schiemann 1882. a. kutsuti siis uuestiasutatud Tallinna linnaarhiivi esimeseks arhivaariks, ja Hansen peale Schiemanni siirdumist Saksa- maale a. 1887 sai tema järglaseks.

Tallinn.

Linnaarhivaar *O. Greiffenhagen.*

Mõningaid märkusi Eesti Biograafilise Leksikoni tekkimisloost ja kavatsetavast iseloomust.

I.

Ajaloo teadusliku käsitlemise üheks tähtsamaks eelduseks on tarvilise käsikirjanduse (Nachschlageliteratur) olemasolu. Nagu iga teaduslik distsipliin, vajab ka ajalugu käsiraamatuid, milles tema raudvara oleks koondatud ja millest uurija kui ka üldse asjast huvitatu ilma suurema väevata temale tarvilisi andmeid võiks ammutada. Üldkäsiraamatute kõrval, mis rõhutavad pigemini ajaloo üldprotsessi ning ajalooliste detailide süstematiseerimisele mõnes kindlas suunas tarvilist tähelepanu ei saa pöörduda, tekkisid sellepärast ka ajaloolised reaalleksikonid, milliste ülesandeks oli tähestikulises või mõnes muus järjekorras iga ajaloolise sündmuse, maakoha, linna, isiku jne. kohta lühidalt ja täpselt tarvilisi teateid anda. Niisuguse reaalleksikoni uuema näitena võiks mainida Wilh. Herbst'i „Enzyklopädie der neueren Geschichte“ (5 Bde, Gotha, 1880—1890.); üheks vanemaks selletüübilisist osutub Bayle'i „Dictionnaire historique et critique“ (1696 jj. aa.). Nende reaali-

leksikonide liig üldine laad ja lai ulatus ei tundu siiski küllalt otstarbekohasena. Selle tõttu on ju varakult hakatud välja andma erilaadilisi ajaloolisi käsiraamatuid. Ühe tähtsama liigi viimasist moodustavad biograafilised leksikonid, mis omakorda võivad olla kas üldise iseloomuga (kõigi aegade ja rahvaste tähtsate isikute biograafiade leksikonid) või piirduvad mõne ajajärgu, maa või ka kutseliigiga (kunstnikkude, teadlaste, kirjanikkude leksikonid). Ajaloo vaatekohalt on neist eriliikidest olulisema tähtsusega need leksikonid, mis piirduvad mõne maa või rahva tähtsate isikute elulugude käsitlemisega kõigilt aladelt. Sest missugusel teoreetilisel seisukohal isiku tähtsuse suhtes ajaloo protsessis ka asuda, seda peab ikkagi tunnustama, et väliselt impersonaalset, umbisiklikku ajalugu pole olemas: ajalugu teevad siiski „suured mehed“; kas oma looduspärase inspiratsiooni tõttu, massi kaasa tõmmates, või ainult masside ebamääraste tahte väljendajaina, — see pole käesoleval korral tähtis. Sellepärast on ajaloolise sündmustiku käsitlemine tema koonduste kaudu üksikute isikute ümber vähemalt samavõrra õigustatud kui iga teinegi käsitlusviis.

Suuremaulatuslikkude biograafiliste leksikonide tekkimise algus ulatub juba XVII aastasatta, kuid enam-vähem teaduslikku laadi kandvad leksikonid kuuluvad möödunud aastasaja lõppu ja käesoleva algusse. Tähtsamad ja monumentaalsemad neist on teatavasti Inglise *The Dictionary of National Biography* (asutatud George Smith'i poolt; uuem Oxfordi väljaanne — 21 köidet — 1917. jj. aa.), Prantsuse *Biographie universelle* (Michaud, III tr., 85 köidet, 1870. jj. aa.), Saksa *Allgemeine Deutsche Biographie* (1875—1900, 45 köidet, peale selle senini 10 täiendusköidet). Viimane omab peale muu veel erilise tähtsuse Eesti suhtes, kuna seal ka kõigi tähtsamate Baltimail tegutsenud Saksa soost ajalooliste isikute elulood leiduvad. Samalaadilised biograafilised käsiraamatud on ka pea kõigil teistel Euroopa rahvastel, kuid nende loetlemine viiks pikale. Võiks vast mainida, et ka meie kultuurilisemal naabritel, soomlasil, rootslasil, daanlasil¹⁾ sedalaadi koguteosed olemas²⁾, ja et näiteks Rootsis praegu ilmumisel uus „*Svenskt biografiskt lexikon*“ (Bertil Boëthius'e toimetusel), millest mõned köited juba trükitud; nende järgi otsustades töötab väljaanne õige suur saada; väline külg on leksikonil otse luksuslik.

1) Venelased on märkamisväärtiselt vaesed selles suhtes; ainuke modernim ja laiemalt planeeritud biograafiline käsiraamat, Vene Keiserliku Ajaloo-Seltsi poolt alustatud „Русский биграфический словарь“ pole lõpule viidud, kuna ilmasõda töö jätkamise nähtavasti seisma pani; ilmunud on üle 20 köite.

2) näiteks, daanlasil — Bricka, *Dansk biographisk lexikon* (19 köidet, 1887—1905); praegu ilmumisel uus „*Dansk biografisk Haandlexikon*“ (S. Dahl'i ja P. Engelstoff'i toimetusel; kuni 1922. a. ilmunud 15 vihku, kogusummas üle 1700 lk.).

Lõpuks tähendame, et niisuguste, teaduslikku iseloomu kandvate biograafiliste leksikonide kõrval on uuemal ajal tekkinud uus tüüp biograafilisi käsiraamatuid, mis ilmuvad perioodiliselt ja sisaldavad koondatud kujul antud riigi või rahva kõigil tähtsamail ühiselu aladel silmapaistvamate elavate isikute elulugusid. Niisugused on näiteks Soome „*Aikalaiskirja*“, Rootsi „*Vem är det?*“ (uuem väljaanne 1923), Saksa „*Wer ist's*“ (ilmub perioodiliselt Leipzигis), Inglise „*Who's who*“ (Londonis). Nende käsiraamatute¹⁾ ülesanne on pigemini praktiline — anda lühikesed, kuid orienteerivad teated selle või teise silmapaistva elava tegelase senisest elust ja tegevusest, ilma seda isikut või ta elutööd hindamata. Niisugusilt käsiraamatuilt on nõuetav ainult andmete täpsus ja võimalikult üksikasjalisus ning rohke käsitledavate nimede arv.

Balti-Saksa ajalookirjandus on biograafilisilt käsiraamatuilt kaunis kehv. Üldbiograafilised leksikonid puuduvad täitsa, on olemas vaid mõned erilisema iseloomuga käsiraamatud, millistest võiks mainida: 1. I. F. v. Recke, K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- u. Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Estland u. Kurland (Mitau, 1827—32, 4 köidet; teos, mis oma kõrgest vanusest hoolimata veel meie ajalgi kasulikuks osutub) ühes Th. Beise täiendustega (Nachträge u. Fortsetzungen, Mitau, 1859—61, 2 Bde). 2. Paucker, H. R., Ehstlands Geistlichkeit, Reval 1849. 3. L. Arbusov, Livlands Geistlichkeit v. Ende d. 12. bis z. 16. Jahrhundert (Riga, 1904; kuiv andmete loetlus). 4. K. E. Napiersky, Geschichte der Kirchen u. Prediger in Livland (ühes A. V. Keussleri täiendustega, 1877). — Üldiselt ei saa ükski neist käsiraamatuid prätendeerida ajaloolise leksikoni nimele, nad on meie ajal mõeldavad vaid materjali kogudena. Eesti kirjanduses pole, väljaarvatud mõned katsed, ajaloolist iseloomu kandvaid biograafilisi käsiraamatuid üldse olemas. Kuid Eesti ajaloo teaduslikul käsitlemisel tundub niisuguse ajaloolis-biograafilise käsiraamatu vajadus mõõdapääsematuna. Sellega ongi selektatav Akadeemilise Ajaloo-Seltsi vastav üritus.

II.

Eesti Biograafilise Leksikoni kavatsus tekkis juba 1922. a., mil Akadeemiline Ajaloo-Selts sarnase käsiraamatu tarvidust tunnustades, tema väljaandmise oma töökavasse võttis. Tegelikult asuti töö juurde 1923. a. sügisel: kahe üliõpilase poolt seati kokku esialgne nimede register kaart-

1) Eesti Kirjanduse Seltsi eestvõttel teoksil olev „Eesti avalikkude tegelaste album“ on kavatsatud vist umbes samalaadilisena.

katalogi süsteemi järgi ja koguti ühtlasi iga üksiku isiku kohta bibliograafilisi andmeid. See nimestik vaadeti läbi (peale esialgset sõelumist prof. A. R. Cederbergi ja dots. H. Sepp'i poolt) selleks eriti moodustatud 10-liikmelise komisjoni poolt, kuhu võimalikult mitmelt alalt asjatundjaid oli kutsutud. Peale seda kujundati veebruaris 1924 Biograafilise Leksikoni toimetus, mis koostus 5-st liikmest (prof. H. Koppel, prof. J. Köpp, kirjanik Fr. Tuglas, cand. P. Treiberg, mag. A. Saareste) prof. A. R. Cederbergi kui peatoimetajaga eesotsas. Pidades rea koosolekuid, määras toimetus lähemalt kindlaks leksikoni üldise ulatuse ja laadi, liigitas kõik isikud, kelle elulood oli otsustatud leksikoni võtta, viide järku nende ajaloolise tähtsuse järgi, igale järgule vastava artikli ulatuse ridades määrates. Ühtlasi täiendati nimede registrit alatasa uute nimedega, nii et praegusel ajal nimede kogusumma ulatub üle 900. Püüti tööle kaasa tõmmata ka laiemaid ringkondi; saadeti selleks leksikoni kuuluvate isikute nimestikud üksikute alade järgi (kujutavad kunstid, kirjandus, muusika, poliitika, seltskondlik tegevus, tööstus, kaubandus, vabadussõja tege- lased jne.) mitmele tuntuimale Eesti tegelasele palvega oma seisukohta avaldada ja tarbekorral parandusi ja täiendusi teha. Vastusi tuli kahjuks visalt. Paremaid tagajärgi ei annud ka leksikoni üldise nimede registri laialisaatmine 1924. a. suvel. Nii on toimetus sunnitud oma ülesannet iseseisvalt teostama. — Kevadeks 1924 olid eeltööd peajoonetes lõppenud. Otsustati leksikon neljas vihus välja anda, mis majanduslikult teostatavam. Toimetuse töö jagati osakondadesse, nii et igale toimetuse liikmele teatava osakonna biograafiate kirjutamiseks tuleb autorid leida, artiklid redigeerida, ühtlustada jne. Esimesse vihu otsustati paigutada elulood A—H täheni isikute nimede algustähtede järgi; vihu käsikirja valmimist loodetakse käesoleva aasta lõpuks. Kirjastamisküsimus on esialgu veel selgumata.

Nii oleks lühidalt Eesti Biograafilise Leksikoni tekkimisloo väline käik. Milline oleks siis leksikoni iseloom ja ulatus?

Oma iseloomult on meie biograafiline leksikon, nagu teisedki samatüübilised välismail, mõeldud teaduslik-ajaloolise käsiraamatuna, milles aset leiaks kõigi nende isikute elulood ja (võimalikult) ka hinnangud, kes Eesti maa ja rahva ajaloo, tema poliitilises ja kultuurilises arenemiskäigus enam-vähem silmapaistvat osa on mänginud, alates neist aegadest, mil eestlased esimest korda ajalukku astuvad, s. o. XIII-nda a. s. algusest ja lõpetades olevikuga. Leksikon kannaks üldist laadi, s. o. iga isiku leksikoni kuuluvuse määrab ära selle isiku tähtsus terve Eesti arenemiskäigus; kohaliku tähtsusega isikute elulood peavad niihästi leksikoni eesmärgi kui ka piiratud ulatuse tõttu välja jääma. Muidugi algab Eesti ajalugu selle sõna täies mõttes vast alles XIX a. s., varemmail ajal on see pigemini maavaldajate ajalugu olnud; ning needki vähesed momendid,

mil ka neil kaugemal ajal Eesti rahvas, kui niisugune, sündmustikus esile tungib, pole seni leidnud erapooletut teaduslikku valgustust. Puudub ju meil teaduslik Eesti ajalugu, mis sine ira et studio Eesti maa ja rahva 700-aastast ajaloolist minevikku käsitleks ja igale isikule ning sündmusele selles suures mosaiikpildis tema koha kätte juhataks. Kui aga leksikon Eesti Biograafilise leksikon tahab olla, siis tuleb iga isiku kuuluvust või mittekuuluvust leksikoni ka Eesti ajaloo seisukohast otsustada. Kuna aga vastava teadusliku käsitluse puudusel paljude isikute hinnang väga ebaühtlane ja kõikuv, on muidugi eksitused võimalikud. Selles on toimetuse teadlik, kuid nende hinnangute lahkuminekute kõrvaldamine näib esialgu võimatu. Mis puutub eriti vanematesse aegadesse, siis on toimetuse arvamusel, et nende aegade ajaloolised tegelased, kui nad ka mitte vahendita Eesti rahvast polnud võrsunud ja oma tegevuses seda rahvast kui tegurit ja tema huvisid kas üldse mitte või õige vähesel määral arvestavad, siiski juba sellepärast Eesti Biograafilise Leksikoni kuuluvad, et nad esiteks maa-alal tegutsesid, mille rahvastik eestlasist koostus, ja et teiseks nende isikute tegevusel, mis küll eestkätt piirdus valitsevate kihtide elu- ja tegutsemisaladega, siiski kaudselt oma tähendus ja mõju „maarahva“ suhtes ei puudunud: olenes ju valitsevate seisuste saatusest teatava määraneni ka maa päriselanikkude käekäik.

Kuid XIX-ast aastasajast alates, mil Eesti rahva iseteadvus pead tõstab ja Eesti kultuurist ja ajaloost sõna tõsisel mõttes juba võib kõnelda, tuleb arvestada Eesti soost tegelasi, kelle arv iga aastakümnega suureneb ja viimati lähemas minevikus domineerivaks saab; rohkeneb ka alade arv, millistel need isikud ajaloolist arengut mõjutavad. Seda momenti silmas pidada ja teda leksikonis väärikselt väljendada on leksikoni toimetuse üks suuremaid ülesandeid.

Ka leksikoni kuuluvate isikute liigitamine võib mõnel juhtumisel ebaõiglane tunduda. Samad asjaolud, mis raskusi tekitasid juba leksikoni nimede registri kokkuseadmisel, mõjutavad vast suuremalgi määral nimede liigitamise ebatasasuse. Kuid mingi liigitamine on tarviline, sest leksikoni toimetuse ei saa lubada omale seda luksust (mis küll mõne välismaa biograafilise leksikoni toimetamisel teostatud), et iga artikli suurus leksikonis oleneks artikli autori heaksarvamisest. Toimetuse oli juba puhtmajanduslikkudel kaalumistel sunnitud kohe oma tegevuse alul leksikoni üldsuuruse kindlaks määrama 500 kaheveerulisele suur-oktaav leheküljele, ja sellest järgnes loomulikult tarvidus iga artikli pikkus ridades või tähtedes fikseerida, artiklite autoritele selles suhtes õige piiratud vabadust jättes. Kõik nimed jaotati 5-de liiki, misjuures I liigi artiklite maksimumne ulatus oleks 8 veergu (à 60 rida à 35 tähte), ehk ca 16000 tähte, II liigil vastavalt 5 veergu = ca 11000 tähte, III liigil 3 veergu = ca

6500 t., IV liigil 1 veerg = ca 2200 t., V liigil 15 rida = ca 500 t. Liigitamise aluseks oli toimetusel esijoones muidugi isiku ajalooline tähtsus ja mõju Eesti maa ja rahva arengus, kuid siis ka mõningad teised asjaolud, mis iseenesest juba palju vähema erikaaluga, näiteks, materjali nappus või rohkus antud isiku kohta, tema tegevuse kestvus ja mitmekülgsus jne.

Selle juures erineks pikemate artiklite iseloom tuntavalt vähemate artiklite omast. Just suuremad artiklid peavad vastama teadusliku biograafia nõuetele: nende ülesanne oleks ühest küljest esitada käsitledava isiku väline elukäik käsikäes ta sisemise arenemisega, teisest küljest rõhutada isiku teeneid — kas positiivseid või negatiivseid, see on ajalooliselt vaatekohalt ühevõrra tähtis — mis ta elu kirjeldamisvääriliseks teinud. Kuid iga isik ja ta tegevus on igakülgsest mõistetav ainult vastaval ajaloolisel tagaseinal. See moment omandab eriti tähtsuse Eesti ajaloos, kus see tagasein seni, nagu ju mainitud, erapooletut teaduslikku käsitlemist pole leidnud. Sellepärast on suuremate biograafiliste artiklite suhtes toimetuse poolt üles seatud nõue, et nad isiku elulookirjelduse kõrval ja sellega vahendita ühenduses annaks ka tihendatud kujutuse ajajärgust, mil antud isik elas ja tegutses, eriti aga neist olukorrist, mis antud isiku tegevuse teatud kitsamal alal mõjutasid. Muidugi on selle eesmärgi taotlemisel suurte takistustega võidelda, sest õige mitme tähtsama ajaloolise isiku tegevus nõuab selle tagajärjel eriuurimusi ja ümberhinnanguid Eesti ajaloo vaatekohalt. Eriti on see maksev XIX-nda a. s. kohta, millise ajalugu veel üldse mingit hinnangut pole leidnud. Kuid tagajärjed tasuks rikkalikult nähtud vaeva: oleks ju sel kombel tulevasele Eesti ajaloo teaduslikule üldkäsitusele tarvilised eeldused antud, teerada sündmuste tihnikust läbi raiutud. — Vähemad artiklid kannaks selle vastu enam-vähem konstateerivat laadi ja pakuks andmeid, mis harilikult kitsamaulatuslikult biograafiliselt käsiraamatult nõuetavad. — Võiks veel tähendada, et bibliograafiliste andmete suhtes ei püüta saavutada täiuslikkust, mis ka leksikoni ütlusega kooskõlas poleks: iga artikli juures esitatakse ainult tähtsam bibliograafiline materjal, mis tarbekorral huvitatule asjasse süvenemise võimaldab.

Küsimus, mis alguses lahkarvamisi tekitas, puutus elavate isikute biograafiade leksikoni mahutamist. Esitati kaunis kaaluvaid väiteid, mis selle küsimuse jaatava otsustamise vastu kõnelevad: esiteks on raske piiri tõmmata nende elavate tegelaste vahel, kes leksikoni peaks kuuluma ja kes mitte; teiseks ei saa elava isiku elutööst veel lõpulikku kujutust anda; samuti on kesk voolavat elu seisva isiku objektiivne hinnang peaaegu võimatu. Kuid teisest küljest oleks elavate isikute põhimõttelise väljajätmisega Eesti biograafiline leksikon oma ülesande ainult poolikult

täitnud põhjustel, mis ju ülal märgitud; sest õieti moodustab iga tähtsama Eesti nüüdisaja tegelase elulugu ja tegevus ühtlasi tükikese Eesti uuemat ajalugu. Ehk küll Eesti Kirjanduse Seltsi eestvõttel käesoleval ajal ettevalmistusel „Eesti avalikkude tegelaste album“, mis sisaldaks kõigi elavate Eesti tegelaste elulood, on siiski see koguteos, mis on mõeldud pigemini puhtpraktiliste tarvete rahuldamiseks, oma iseloomult ja kavatsetud kompositsioonilt sootuks teine, et ta oleviku suhtes biograafilise leksikoni aset suudaks või sooviks täita. Sellepärast jõuti lõpuks ühisele otsusele, et biograafilisse leksikoni ka kõik elavad Eesti tegelased peavad kuuluma, kelle töis ja tegevuses kajastub Eesti arenemine poliitika, teaduse, kirjanduse, kunsti, tööstuse, kaubanduse jne. aladel. Raskusist selle otsuse teostamisel loodetakse üle saavat valju objektiivsuse säilitamise teel; elavate tegelaste hinnargud oleks muidugi võimalikult tagasihoidlikud.

*

Need on põhimõtted, mida püütakse jälgida Eesti Biograafilise Leksikoni toimetamisel. Ei saa eitada, et nende paendumatu teostamine mitmete raskustega ühendatud, et meil üldse niisuguse suurejoonelisema ajaloolise töö jaoks kogemused ja osalt kohased jõud puuduvad. Kuid leksikon on selleks liig vajaline, et tema väljaandmist edasi lükata: see on algatus, mille kordaminek meie Eesti teaduslikule ajaloole soliidilise aluse looks; see oleks samm edasi Eesti iseteadlikus kultuuris.

R. Kleis.

Varia.

Tänavu sügisel ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonna toimetuste seerias nr. 2 Hans Kruusi Eesti Ajaloo Lugevik I., mis sisaldab valitud lugemispalasi Eesti ajaloo alalt 1561. aastani. Lugemiku ülesanne on Eesti ajaloo õpetamist keskkoolides algallikalise materjali esitamisega põhjalikumaks teha. Lugemiku materjalide valimisel on autor püüdnud silmas pidada ajaloo õpetamise üldmetoodilistele nõuetele vastavalt olulist, tüübilist ainet, nii et oleks esitatud võimalikult rohkesti materjali, mis otsekoheselt või kaudselt aitaks valgustada Eesti rahva seisukorda, esitada andmeid, mis tähelepanu juhiksid eestlaste maa-alal esinevate tähtsamate ajalooliste sündmuste ja nähtuste peale, kusjuures on püütud domineerida lasta kultuuriloolist elementi, esitada samuti tähtsamate ajalooliste allikate liigid, valides kroonikaist ainult esimese järgu algallikalise iselaadiga katkendid. Autor on selle oma ülesande teadlikult täitnud. Lugemikus leiamegi mõningaid teateid maast enne sakslaste vallutamist: Tacituse, Breemeni Adami, Saxo Grammaticuse, Snorre Sturlesoni ja Vene kroonikute järgi, rikkalikumalt materjale maavallutamisest, Läti Hendriku ajast, kuni orduriigi langeamiseni a. 1561. Seejuures on arvestatud maa tähtsamate poliitiliste sündmustega,

Eesti rahva sotsiaalmajandusliku ja sotsiaalpoliitilise saatusega, samuti ka maa, eriti Eesti rahva kultuurilise olukorraga. Sellekohane materjal on saadud tähtsamatest kroonikatest, dokumentide jne. kogudest.

Valik ise on tehtud hoolikalt ja täiesti ülesannetele vastavalt. Üksikutele lugemispaladele on juurde lisatud hästi läbimõeldud iseloomustavad seletused, mis ka keeleliselt täiesti vastavad pedagoogilistele nõuetele. Ka üsna tarvilistena tunnuvad lugemiku lõppossa paigutatud iseloomustavad teated tähtsamaist Vana-Liivimaa kroonikuist ja kroonikatest. Hea on seegi, et on mainitud nende kohta käiv tähtsam seni ilmunud eestikeelne literatuur. Siin-seal sisus ja tõlgetes ettesattuvad väiksemad libastused ei suuda töö väärtust vähendada. Ilma liialdusteta võib lugemikku materjalide valiku, materjali selgitavate saatekirjutuste ja algaineliste ainete tõlke poolest täiesti õnnestanuks pidada. Sellega tohiksime lugemikku pidada Eesti ajaloo õpetamisel esimesejärgu tähtsusega õpeabinõuks.

Loodetavasti ilmub lugemiku kohta „Ajaloolise Ajakirja“ järgmises numbris üksikasjalisem arvustus. H. S.

*

Möödunud aastal ilmunud Peeter Grünfeldti isiklikkudes mälestustes „Minevikku jälgimas“ (ilmunud „Varraku“ kirjastusel) on avaldatud mõnevõrra aineid, mis pisikeste killukestega täiendavad meie ajalugu, algades ärkamise ajast ja lõppedes 1908. aastaga, ulatudes nii siis 1905. a. sündmusesse ja nende järelkajasse. Tõsi ju on, et mainitud teos on võrdlemisi õre, vahel kalduv resonanceerimisse, nii siis põhioolult ebaühtlane, kuid siiski annab ta äärjooni autorist enesest, mõningaid esemeid ärkamisaja elust külas, peajasjaliselt Rõngust. Ei ole, näit., ka mitte huvitusega mälestused teistest ärkamisaja tegelastest, kellega autoril Tartus jne. kokkupuutumisi olnud, samuti ka mitte mälestused autori ajakirjaniku põlvest „Eesti Postimehe“ ja hiljem Tallinnas „Päevalehe“ juures, missuguse lehe saamislugu ja esimesi eluaastaid riivatakse. H. S.

*

G. v. Hanseni tuntud ja palju tarvitatud katalog Tallinna linnaarhiivi kohta (Katalog des Revaler Stadtarchivs, Reval, 1896) on hakanud ilmuma teises trükis, mis ümber töötatud ja täiendatud Tallinna praeguse linnaarhiivari O. Greiffenhageni poolt. Hiljuti ilmus sellest esimene jagu: codices ja raamatud (62 lhk., Tallinn, 1924), ja kuuldavasti ilmuvat ka järgmine jagu juba tuleva aasta algusel trükist Seda raamatut soovitame kõige soojemalt neile, kes tunnevad huvi meie ajaloo algallikate vastu ja töötavad nende kallal. A. R. C.

*

Tänavu suvel ilmus Ernst Rosenbergi toimetusel koguteos „Virumaa“, käsitledes selle maakonna minevikku ja olevikku.

Mis teose sisu jaotusse puutub, siis ei ole see sugugi tasakaalus ja vastav samalaadilistele teostele muil mail, eriti Soomes, kus ilmub osade kaupa hästi toimetatud koguteos „Suomenmaa“, mille eriaided sisaldavad üksikute Soome läänide maateaduslikud, majanduslikud ja ajaloolised ülevaated. Kindlasti on ka meil sarnane teos tarviline; kuid see teos ei tohi aga nii puudulikult, ilma kindlasti läbimõeldud kavata sündida, nagu käesolev koguteos „Virumaa“. Artiklite jaotus ei ole kuidagi otstarbekohane, ka koguni mitte ajalooliste artiklite omagi. Sellest siis kordumised ja muud ebatasasused.

Puudutan ruumi nappuse tõttu mõne reaga ainult käesoleva teose ajaloolise sisuga artikleid, jättes kõrvale muinasteadusliku osa. Ajaloolise sisuga kirjutustest pean silmas G. Wrangelli: Virumaa nime algupära, Virumaa kesk

aegsed kindlused ja Virumaa Ev-Luteruse maakirikud ja H. Prantsu: Virumaa ajalooliselt.

Kõik mainitud Wrangell'i kirjutused tugivad enam-vähem sellekohastele allikatele ja uurimistele. On olemas siiski faktilisi vigu ja eksimisi üksikasjus, näit., ei ole õige, kui autor teab Narva lossi venelaste kätte langemise olnud 12. mail 1558. a. (lhk. 63), vaid see oli 11. mail. Ka ei võinud Haljala kiriku põletamine venelaste poolt olla 1701. a. (lhk. 80), sest sel aastal ei sündinud venelaste poolt ühtegi sõjaretke sellesse piirkonda Sarnaseid vigu leidub veel siin-seal, mida aga siin ruumipuudusel ei saa mainida. Ka puuduvad autoril mõnikord selged kokkuvõtted, nagu näit. Virumaa nimetuse seletusel.

Õieti tunduvaid etteheiteid tuleb teha keele suhtes (siin on ehk rohkem süüdi tõlkija H. Prants kui autor). Peaks olema Borkuni (lhk. 55) asemel Porkuni; ei ole mitte õige, kui Balti-Saksa teadusmehi Dr. Karl von Löwis of Menari (lhk. 7) ja C. Mettig'i (lhk. 62) on nimetatud kirjanikkudeks ja Läti Hendrikut vanemaks ajaloo kirjanikuks (lhk. 9). Ei ole õige kirjutada pro Stavenhagen Stawenhagen (lhk. 64), samuti ka mitte Pontus ja Jakob De la Gardie asemel Pontus ja Jakob de Lagardie (lhk. 64–65); ka ei või meie ajalooliste isikute nimede kirjutamisel sarnast vabadust lubada, et Bironi asemel kirjutame Biiron (lhk. 101).

Virumaa ajaloolise ülevaate autor H. Prants tunneb jätkuvalt Virumaa ajalugu puudutavaid allikaid ja sellekohaseid uurimisi ning kirjutusi, et selle maakonna ajalugu üldjoontes kujutada, kuid tal puudub tarviline allikate ja uurimiste tundmine mõnede üksikasjade käsitlemisel. — Ülevaade kannatab paljude sisuliste, stiililiste ja keeleliste vigade all. Juba ülevaate jaotuses ajajärkudesse on märgatav järjekindlus, — kõige silmapaistvam eksitus selles suhtes on see, et autor, vaatamata sellele, et ta ühele ülevaate peatükile pealkirjaks Vene aeg pannud, lõpposa Vene ajast aga järgnevasse peatükki *Uuem Eesti aeg* mahutanud.

Kõige enam tuleb ette heita autorile liiga julget, ettevalmistamatut ja järelekaalumatut hüpoteeside loomist; nii näituseks, arvab ta Läti Hendriku poolt virulaste iseloomustamisel tarvitatud sõnast „simplices“ tõendada võivat, ilma et selleks olulisi andmeid tooks, et virulased kultuuriliselt kõrgemal haridusjärjel olevat seisnud kui sakslased ja teised Eesti suguharud, nagu harjulased (lhk. 107–108). Analoogilisi eksimusi leidub veel küllalt mujal.

Arvatavasti on mõned autori vead sellega seletatavad, et tal mitme nähtuste ja sündmuste rea kujutamiseks pole küllalt põhjalikku ettevalmistust sellekohastest ajaloolistest uurimustest. Nii loeme (lhk. 161): „Rootsi kuulsam kuningas Gustav Adolf on üldiselt tuntud targa ja õiglase valitsejana, aga inimlikud nõrkused olid temalgi. Ta vaelevõtetest on iseäranis silmapaistev asjalugu, et tema oma armualusele, hollandlasele Brederodele, Eestis annetas esiti Rakvere lossi 20 adramaaga ja Toolse lossi, pärast kõik Rakvere lossi alla kuuluvad maal ühes linnaga otse päri somanduseks“. Mainitud „vaelevõtteid“ on küll Gustav Adolf veel palju teinud, kuid ekslik oleks seejuures tema aususes ja õigluses kahtlema hakata; ega ta oma armualustele neid kingitusi sugugi mitte ainult nende ilusate silmade pärast teinud! Asja lähemal tutvunemisel näeme, et Gustav Adolphi ajal ja sagedasti ka hiljemini kroonu- jne. mõisate kinkimisel jne. oma sügavam põhjus on olnud; nimelt olenes see tasumaksmise võimalustest ja süsteemist ja tolaeagsest arusaamisest riigi sissetulekuist ja riigi- jne. mõisate tähtsusest riigi majapidamises jne.

Mainida võib veel seda, et autor kõneledes Põhja sõja sündmustest peale 1700. a. peaausjalikult jälgib Kelchi kroonikat. Kelchi kroonika on vastuvaidlemata

Põhja sõja uurimisel esimese järgu tähtsusega allikas, kuid ikkagi oleks tarvis olnud ka teisi allikaid ja ka uurimusi silmas pidada, näit. siis, kui autor kõneleb Vene vägede suurusest ühes või teises lahingus, või kui autor, näit., iseloomustab kohalikkude vägede ülemjuhatajat Wolmar Anton von Schlippenbachi. Sarnaseid vigu leiame raamatust üsna rohkesti.

Väga palju eksimusi leidub keeles, väljendamisviisis, nimede kirjutamises. Veidrana tundub, kui autor nimetab kroonikuid Balthasar Russowi (lhk. 142) ja Christian Kelchi (lhk. 171) kirjanikkudeks. Krooniku ja kirjaniku vahel on ikka väga suur vahe.

Kõigi nende puuduste peale vaatamata sisaldab ülevaade, autori usinuse tõttu, üsna rikkalikku materjali Virumaa ajaloost ja kuigi sel ülevaatel sagedasti puudub teaduslikkudele ülevaadetele omane sisuline asjalikkus, kainus ja käsitluse eksaktsus, võib seda siiski lugemiseks soovitada; iseäranis veel sellepärast, et selles kirjutuses on üsna ohtralt siin-seal allikates ja uurimustes laialipillatud andmeid kokku kogutud ja nii mõnigi kord üsna õlged analüüsid ja kokkuvõtted antud, muidugi välja arvatud need juhused, kus autor otsustamisel pealiskaudne ja allikate ning uurimuste kasutamisel ei ole küllalt hoolas olnud, vaid otsuste tegemisel leppinud puuduliku materjaliga.

H. S.

*

Käesoleva aasta suvel ilmus usupuhastuse juubeli kirjanduse komisjoni väljaandena usupuhastuse tuleku 400. a. mälestuspäevaks „Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924“. Nähtavasti ei ole raamat välja antud teaduslikke sihte silmas pidades; sellest hoolimata sisaldab ta mõned artiklid, mis vääriwad ka ajaloolaste tähelepanu. Nendest nimetaksin esimeses joones prof. Olaf Sild'i „Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaaale“, milles antakse kaunis kena ülevaade neist tähtsatest murrangaastatest Eesti rahva ajaloos. Neile, kes tunnevad L. Arbusov-jun. põhjapanevat teost „Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland“ (Leipzig, 1921, Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Band III), ei või ega tahagi prof. Sild'i töö pakkuda midagi uut. Väärtusliku ülevaate Eesti rahvakooli ajaloost annab prof. Peeter Põld artiklis „Usupuhastus ja Eesti rahvakool“, milles kirjeldatakse rahvakoolide ja rahva õpetamise ajalugu nelja aastasaja jooksul. Oleksime meeleldi näinud, et see hästi tehtud ülevaade oleks olnud paar-kolm korda pikem ja sellega ka täielisem.

Sellesse välimusest ilusasse ja soliidis raamatusse on sisse võetud ka hulk pilte, millest minu teades vähemalt üks osa enne reprodutseerimata.

A. R. C.

*

Kirjastusühisus „Looduse“ väljaandena ilmus hiljuti mag. phil. Hans Kruusi sulest Eesti ajaloo alale kuuluv uurimus „Vene-Liivi sõda (1558—1561)“. Loodetavasti võime selle töö kohta esitada üksikasjalisema arvustuse „Ajaloolise Aja-kirja“ järgmises numbris.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval 1924. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. J. Bergman, prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, H. Kruus, prof. J. Köpp, L. Metslang, H. Moora, prof. H. Oldekop, H. Ottenson, dots. K. Ramul, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren, P. Treiberg ja Dr. Fr. Westling (Rootsi). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. A. H. Wirkkunen (Soome), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik nummer 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Promenaadi tänav nr. 7-a. Kirjastus „Odamees“.

Järgmine nummer ilmub käesoleva aasta lõpul. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923. aastakäiku on veel saada — à 100 marka.